november 1965
jaargang 20 - no. 11

DE NIEUWE STEM

maandblad
voor
cultuur
en
politiek

DE NIEUWE STEM

maandblad voor cultuur en politiek

Oprichters: Prof. Dr. N. A. Donkersloot, Dr. O. Noordenbos, Prof. Dr. H. J. Pos, Prof. Dr. J. M. Romein.

Redactie: Marc Andries, Frans de Bruyn, N. A. Donkersloot, T. Haan (secretaris), Fr. de Jong Edz., J. Kruithof, Anna Muntjewerf, O. Noordenbos, A. J. Vermeersch, W. F. Wertheim.

Redactiesecretariaat: Deijlerweg 123, Wassenaar.

Redactieraad: Prof. Dr. R. F. Beerling, Dr. J. J. Buskes, Mr. G. J. P. Cammelbeeck, Prof. Dr. B. Delfgaauw, Prof. Dr. B. Landheer, Dr. P. J. Meertens, Dr. A. Romein–Verschoor, Dr. Th. van Tijn, Dr. P. Valkenburgh.

UITGEVER

in opdracht van de Stichting tot bevordering van de geestelijke vrijheid:

Drukkerij en Uitgeverij Laverman N.V., Postbus 25, Drachten. Telefoon 05120–2641. Postrekening 801077.

Vertegenwoordiging voor België: Uitgeverij-Boekhandel S. M. Ontwikkeling, Somerstraat 22, Antwerpen. Telefoon 3386 59. Postrekening 383 38.

Administratie: Het abonnement kan uitsluitend ingaan op 1 januari of 1 juli en kost voor Nederland *f* 16,– per jaar (*f* 8,50 per half jaar). Voor België Bfr. 245 per jaar. Andere landen *f* 20,–. Voor studenten ingeschreven aan een Nederlandse of Belgische Universiteit is de prijs resp. *f* 12,50 en Bfr. 187.50.
De betaling van het abonnementsgeld moet voor abonnementen, die door bemiddeling van een boekhandel besteld zijn, aan deze geschieden. Betaling van alle andere abonnementen op postrekening 801077 ten name van Drukkerij en Uitgeverij Laverman N.V. te Drachten.

Het aanvragen van proefnummers, auteurs-exemplaren, overdrukken etc. en nabestellingen van vroegere nummers dient bij de uitgever te geschieden.

Lieuwe Hornstra

DE ACTUALITEIT VAN MARX

Zeven sprekers hebben, onder auspiciën van de International Society for Socialist Studies en de Amsterdamse afdeling van de socialistische studentenvereniging Politeia, in het seizoen 1963/64 van gedachten gewisseld over 'De actualiteit van het marxisme'. Onder redactie van Dr G. Harmsen en met een inleiding van hem voorzien, zijn deze voordrachten en discussies in 1964 door Kruseman in Den Haag uitgegeven onder de titel *De actualiteit van Marx. Een symposium.* Waarom 'marxisme' veranderd is in 'Marx', wordt niet vermeld.

De bundel opent dus met een inleiding van Harmsen. Zoals te doen gebruikelijk is, begint hij met enkele biografische en historische gegevens, om vervolgens de belangrijkste inhoud van Marx' denken te vermelden. De waarde hiervan acht hij nog altijd groot, ook al zijn er verwachtingen van Marx niet of anders uitgekomen. 'De filosofie van Marx heeft zijn waarde behouden. De niet door Marx opgeloste problemen van wezenlijke betekenis hebben anderen evenmin opgelost'. Dat Harmsen geen Marxist is, blijkt uit de volgende zin: 'De strijd voor het behoud van de wereldvrede is op de eerste plaats komen te staan en alle problemen van politieke en sociaaleconomische aard dienen in dit licht te worden bezien.' Een Marxist zou immers de 'wereldvrede' nader analyseren, de economische krachten bloot leggen, en tenslotte misschien tot een voorlopige politieke stelling komen.

De titel van deze elf bladzijden tellende inleiding: 'Marx als bron van inspiratie' lijkt mij zeer juist gekozen.

De daarop volgende eerste voordracht heet 'Het christendom in een zich revolutionerende wereld', gehouden door Prof. Dr B. Delfgaauw. Hij acht Christendom en marxisme weliswaar onverenigbaar in één persoon, doch dit sluit een waardering voor de denkbeelden van Marx niet uit. Hij behandelt zeer in het kort: het atheïsme (dat hij tot op

zekere hoogte respectabel en verklaarbaar acht), het materialisme (geen vulgair materialisme, doch een evolutionistisch realisme) en het communisme (dat hij wezenlijk in overeenstemming met het Christendom noemt). De gehele uiteenzetting blijft aan de oppervlakte. De discussie, waarin vooral marxisme en godsdienst aan de orde komen, is wel levendiger maar graaft niet dieper.

De tweede voordracht: 'Een kritisch onderzoek van het marxisme' is van de hand van Prof. Dr R. C. Kwant. Zijn eerste punt is: heeft Marx een wezenlijk privilege boven andere wijsgeren? Hij put uit Marx en Sartre: De wijsbegeerte van Marx is de uitdrukking van de bestaanswijze, van de bestaansnood van het proletariaat; de actuele bestaanswijze is in het proletariaat reeds vernietigd, en de toekomst is daar reeds begonnen. De wijsbegeerte van Marx is zonder meer de uitdrukking van het werkelijke leven; wie haar niet als zodanig ziet en bestudeert, begrijpt haar niet in haar eigenlijke betekenis; het marxisme is de waarheid van de geschiedenis. Aldus Sartre, die het marxisme zelfs 'Le Savoir' noemt. Kwant zegt dat Marx zich inderdaad ingespannen heeft geen theorieën, geen leer, geen ideeën te geven, geen scheiding tussen theorie en leven te bewerkstelligen, doch rechtstreeks het werkelijke leven uit te drukken. Kwant stelt de onmogelijkheid hiervan; tussen de mens en de wereld schuift zich de uitdrukking, de interpretatie, de theorie, de doctrine zelfs. Op de vraag of Marx er toch niet méér in geslaagd is dan vrijwel alle denkers, gaat Kwant niet in. — In zijn tweede punt: de betekenis van Marx als wijsgeer, betoogt hij dat Marx kan worden aangeduid als de grootmeester van het infrastructurele denken; Marx heeft de geweldige invloed van de economische infrastructuur aan het licht gebracht. Marx, zegt Kwant, heeft ons een paar nieuwe ogen gegeven. Hij wijst echter de verabsolutering van Marx' filosofie van de hand. — In zijn derde punt: het producerende bestaan, door Marx als filosofisch grondlicht beschouwd, stelt Kwant zich tegenover Marx (en ook tegenover Sartre die m.i. terecht 'de behoefte' aan het begin van de dialectiek van de arbeid stelt); hij meent mèt Marx dat de kennis zich mèt de arbeid ontwikkelt, maar men mag niet zeggen dat de kennis uitsluitend uit de arbeid voortvloeit: arbeiden doet een dier niet, in de arbeid

is het mens-zijn reeds gegeven. Kwant formuleert dit bizonder duidelijk en fraai, en eindigt dit betoog als volgt: 'Het 'fait primitif' van Marx' wijsbegeerte is niet zonder meer het volstrekte 'fait primitif' van alle wijsgerig denken. Marx begint op een punt dat niet een volstrekt beginpunt is. Zijn beginpunt zelf is voorwerp van een dieper wijsgerig vragen, waarmede Marx zich nooit heeft bezig gehouden.' Men kan ook zeggen dat honderd jaar geleden nog niet de taal geschapen was om zich uit te drukken zoals thans Sartre, Merleau-Ponty en ook Kwant dat doen. Overigens is het de vraag of het 'fait primitif' wel bestaat en of men wel bij het 'begin' kan beginnen.

De derde voordracht: 'Marx als econoom', van Prof. Dr S. Kleerekoper, behandelt heel in het kort: de meerwaarde, de klassenstrijd, de Zusammenbruchs-theorie, het industriële reserveleger en de concentratietheorie. Het blijft zeer oppervlakkig, binnen nationaal verband, met wat schimpscheuten vermengd. De meerwaardetheorie acht hij niet sluitend, maar wel waardevol. De burgerlijke waardetheorieën zijn, zegt hij, evenmin sluitend, en de visie van Marx was belangrijk omdat zij leidde tot verkorting van de arbeidstijd. Hij motiveert dit als volgt: als de arbeider 12 uur werkt en hij krijgt slechts 8 uur gemiddelde maatschappelijke arbeid uitbetaald, dan is de meerwaarde 4 uur. Als hij dus door strijd en machtsvorming de werktijd weet te verkorten, vermindert hij de meerwaarde en dus de uitbuiting. Een hoogst zonderlinge redenering. Want het kapitalisme stond werktijdverkorting toe omdat het meerwaarde-percentage ongewijzigd bleef; in bovenstaand voorbeeld is dit 33 % bij 12 uur werk, en het bléef natuurlijk 33 % bij 8 uur werk (of steeg zelfs nog iets). Voorts is de meerwaardetheorie niet zo afhankelijk van een sluitende waardetheorie, omdat men bij het einde moet beginnen: de dividenden enz. worden niet betaald door productieve arbeid, doch door de producenten (de arbeiders) aan de niet-producenten (de aandeelhouders) geleverd. Dat de uitbuiting van de Westerse arbeider toch iets geringer geworden is, is het gevolg van een verschuiving van de klassenstrijd naar een landenstrijd. De Westerse arbeider is mede-uitbuiter van de boeren en arbeiders in de arme landen.

Dr K. Strijd hielde de vierde voordracht over 'Christen-

dom en marxisme'. Strijd accepteert het atheïsme niet als wezenlijk tot het marxisme behorend. De godsdienst, zegt hij, is een verschijnsel sui generis en kan zich niet rechtvaardigen voor een bepaalde wetenschappelijke instantie (Gollwitzer). Het zal nog wel lang duren eer degenen die zich marxisten noemen hier iets van begrijpen; zij gaan uit van een bepaald vertekend beeld van het Christendom, van alle godsdienst, en handhaven hun bezwaren. Dit is een wijze van schijnproblemen scheppen die onvruchtbaar moet heten. Dat Christenen vaak zelf een vertekend beeld van de godsdienst hadden en hebben, is in het geheel geen excuus voor de marxist die immers maatschappelijk onderzoeker wil zijn.

Dr Strijd is vooral gegrepen door de eschatologie en de anthropologie van het marxisme die hij als ten dele niet-wetenschappelijke elementen meent te kunnen aanwijzen.

De vijfde voordracht, van Arthur Lehning, noemt 'het socialisme van Marx: een als wetenschap vermomde utopie'. Hij is sterk anti-marxistisch, maar op het niveau van een populaire brochure: simplificerend, vol onjuistheden, tamelijk rancuneus. Eerst de discussianten brengen het gesprek op redelijk peil. Zowel de opmerking van Harmsen dat Lehning niet begrijpt wat Rosa Luxemburg en Georg Lukács met de 'totaliteit' van het marxisme bedoelen (blz. 125), als de uiteenzetting van een discussiant over Marx' theorie over het fetichisme en de subject-object-identiteit (blz. 126), zijn duidelijk gesteld. Aan het eind is van de zelfverzekerdheid van Lehning niet veel over.

Als ik de laatste voordracht: 'Oorsprong en wezen van het Stalinisme' van Dr G. Harmsen als wat buiten het kader vallend onbesproken laat, blijft nog de zesde en m.i. belangrijkste voordracht van de bundel, nl.: 'Marxistische ethiek' door Prof. Dr J. Kruithof. Deze steekt met kop en schouders boven de anderen uit; zijn formuleringen zijn kort en helder, scherp als een mes, nooit dubbelzinnig.

Centraal stelt hij de aliënatie, de vervreemding. Het is er, zegt hij, in de marxistische ethiek om te doen de menselijke aliënatie op te heffen. Hij behandelt twee vormen van aliënatie: de ideologische en socio-economische. Van de ideologische bespreekt hij het mechanisme of vulgaire materialisme en het metafysische spiritualisme (de godsdienst).

De socio-economische aliënatie noemt hij de meer fundamentele. Opvallend is toch, dat hij de meeste ruimte besteedt aan bestrijding van de godsdienst, d.w.z. door deze te behandelen als een ernstige vorm van vervreemding. In zekere zin kan dit welkom zijn, want ieder van zijn uitspraken is een uitdaging aan de godsdienstigen die tot een gesprek bereid zijn. Als de godsdienstigen niet in staat zijn Kruithof te antwoorden, daarbij zowel zichzelf als hem op de korrel nemend, hebben zij de slag verloren.

Juist omdat de voordracht van Kruithof zo belangrijk is, wil ik er enige opmerkingen over maken.

Het is opvallend dat Kruithof zich geheel tot Marx beperkt, en tot twee aspecten van de aliënatie: de godsdienst en de dienstbaarheid van mens tot mens. Hij geeft géén toepassing op het heden, géén onderzoek van huidige aliënatiefenomenen. In de gehele bundel trouwens is nauwelijks sprake van huidige vervreemdingsverschijnselen. Geen woord over het nozemdom en de verlengde puberteit, over de discriminerende functie van de scholen (de Engelse marxisten hebben zich met het klasse-karakter van het I.Q. grondig bezig gehouden), over de vrije tijd, de vacantie, over prestige, stand, fatsoen, over de zgn. emancipatie van de vrouw (d.i. haar vervreemding), over de uitbuiting van de consument, over het speelgoed van het kind. Maar evenmin een woord over aliënatieverschijnselen in de Sowjet-Unie, of over de oorzaken van de grote belangstelling voor Marx in het Westen.

En waarom de moderne kunst niet in het onderzoek betrokken? De kunst, zo zou men kunnen betogen, wordt met de opkomst van het grote industriële kapitalisme eerst romantisch (de eerste vervreemdingsverschijnselen, zoals nu in Rusland en nog lang niet in China), tenslotte abstract. Waarom? Omdat in dit productiestelsel het object voor de producent niet meer bestaat (en voor de niet-producent uiteraard niet). Hij leeft in een imaginaire wereld van deelhandelingen en papieren (tekens). Geen wonder dat de Russische Communistische Partij woedend is op abstracte schilders! Deze brengen tot uitdrukking dat de onteigening, de vervreemding, al evenzeer voortschrijdt in Rusland als in het Westen. En dit moet verborgen blijven, net zo lang tot het relatieve tekort aan maatschappelijke goederen in het

tegendeel is omgeslagen. Zolang – zo schreef ik eens in 1962/1963 aan Mr J. L. Heldring van de *N.R.C.* – de varkensstapel niet op peil is, is er in Rusland geen plaats voor abstracte kunst.

De functie van het marxisme is dubbelzinnig. Enerzijds is het de uitdrukking van de maatschappelijke werkelijkheid, anderzijds is het een ideologie die bepaalde maatschappelijke realiteiten wil ontkennen, goedpraten of maskéren. Als de marxisten dit niet voortdurend in de gaten houden, worden zij het slachtoffer van een ideologie door deze voor uitdrukking van de werkelijkheid te houden. Men bewijst de grootheid en vooral de actualiteit van Marx en het marxisme niet door de denkbeelden van Marx steeds fraaier en helderder te formuleren, doch door ze in de praxis van vandaag toe te passen en door voort te gaan met de analyse van de dialectische maatschappelijke ontwikkeling. En die ontbreekt in deze bundel vrijwel geheel. Zelfs een aanduiding hoe de moderne dieptepsychologie enerzijds als vervreemdingsverschijnsel begonnen is en een klassekarakter heeft, anderzijds echter kan aansluiten bij het vervreemdingsbegrip en aldus een waardevolle bijdrage kan leveren, blijft achterwege.

Kruithof bijt zich vooral vast in de godsdienst als vervreemdingsfenomeen. In veel dingen moet men hem gelijk geven. Maar als men een eeuw gelijk heeft gehad, imponeert het niet meer zo. Godsdienst is, niet sui generis, maar sociaal gezien, een gedragswijze van de mens in een bepaalde maatschappij. De betekenis ervan wijzigt zich voortdurend. Voorts is godsdienst en kerk, ja godsdienst en geloof niet hetzelfde. Men zou, marxistisch gesproken, al deze lagen en aspecten moeten onderscheiden om precies het klassekarakter en het vervreemdingseffect te onderzoeken. Vermoedelijk mag men concluderen dat de gelovige mens niet zwaarder gealiëneerd is dan de niet-gelovige. Het is zelfs mogelijk dat de gealiëneerde mens (dat is dus de mens) in het belijden van zijn geloof de mogelijkheid heeft minder vervreemd te zijn, meer 'bij zich'. Men leze er vooral Buber en Rahner eens op na. Dat maakt de kritiek van Marx (en van Kruithof) niet onbelangrijk, maar wel van beperkte omvang. Godsdienst is een meer en meer teruggenomen projectie, een wijze van zijn, van vragen, van realiteits-

aanvaarding. Godsdienst is nog geen theologie. De theologie is een altijd mislukkende poging om van het geloof een consistente theorie te maken.

De mens is geen 'einheitlich', consistent wezen. Hij bestaat niet op één wijze, maar op meer manieren. Hij spreekt verschillende talen (wetenschappelijke taal, omgangstaal, infantiele taal, mythische taal, archaische taal, e.t.q.), hij leeft in meer dan één wereld. Dat zijn feiten die men benaderen, bestuderen, ontleden kan, feiten die men heeft te accepteren.

De vraag is niet of Christendom en marxisme verenigbaar zijn; de vraag is zinloos. Een Christen kan marxist zijn en niet-marxist. Er bestaat geen Christologische evolutieleer, geen Christologische astronomie, geen Christologische maatschappijleer. Dat het vóór-Christelijke, en het manicheïsche, en het magische denken in de Christelijke godsdiensten zeer sterk zijn, is duidelijk. Dat de 'inhoud', het 'object' van het geloof moeilijk bepaalbaar is, en dat zodoende de godsdienstige zich telkens aan de kritiek onttrekt, ik ben het met Kruithof eens. Hij noemt het een bewegingsoorlog. Toch zou het wel eens kunnen zijn dat bij bestudering van de dialectische ontwikkeling van de godsdienstige inhouden meer aan het licht komt dan Marx en Kruithof konden dromen.

Maar wezenlijk is niet de analyse (op rationalistische basis) van een geïsoleerd verschijnsel, doch het onderzoek naar de aliënatie in de maatschappelijke totaliteit. M.a.w. hoe is het gesteld met de aliënerende resultaten van de kerken en hun theologie temidden van de andere vervreemdingen? Mr Johan Huyts heeft eens (in een naar ik meen nooit gepubliceerd artikel) geschreven dat Marx, had hij nu geleefd, niet de godsdienst doch de bioscoop opium van het volk genoemd zou hebben. Dit lijkt mij modern en actueel denken.

Er is noch door Kruithof, noch door de anderen op gewezen dat in onze Westerse maatschappij vrijwel geen verschijnsel ontsnapt aan de vervreemding, en dat dit proces ook in de Sowjet-Unie gaande is. Per slot van rekening gaat de vervreemding volgens Marx voor het grootste deel uit van de 'onteigening' der eigenlijke producenten, waardoor de arbeider van zijn *productiemiddel* èn van zijn *product*

vervreemdt, en dat is in de Sowjet-Unie evenzeer het geval als hier. De andere door Marx genoemde oorzaken der vervreemding: te grote specialisatie (horizontale differentiatie, in bedrijfstermen), waardoor de arbeider van zijn *handelingen* vervreemdt; én de verlenging van de opleiding en de scheiding tussen theoretisch denken en practisch handelen waardoor de arbeider van zijn natuurlijke *intelligentie* vervreemdt, worden in het gehele boek evenmin genoemd, laat staan voor onze huidige maatschappij onderzocht. Is de vervreemding inherent aan de economische ontwikkeling, zowel in een kapitalistische als in een socialistische maatschappij? Waarom wel? Waarom niet? Is de vervreemding een omkeerbaar proces? Hoe? wanneer? Dit zijn de actuele vragen waar wij voor staan.

De bundel *De actualiteit van Marx* is belangrijk, maar geeft slechts Marx, en geen actualiteit en geen verdieping van het marxistisch denken.

H. Neudecker

ZICH VERNIEUWENDE EKONOMIE IN DE SOVJET-UNIE

Dit artikel is in aanzienlijke mate gebaseerd op ervaringen opgedaan tijdens een studiereis naar de Sovjet-Unie in april van dit jaar. De schrijver als ekonometrist had daarbij het meest te maken met de toestand van de Sovjet ekonometrie, die in een paar jaar een duizelingwekkende ontwikkeling heeft doorgemaakt.[1])

De ontwikkeling van de ekonometrie in de Sovjet-Unie is zeer recent. Ze begon eigenlijk pas met de onder Chroesjtsjov uitgevoerde ekonomische hervorming (1957). Die ekonomische hervorming was ingegeven door de ervaring dat het oude ekonomische plansisteem van de Sovjet-Unie bezig was vast te lopen.

Voorheen was de ekonomie verdeeld over een groot aantal technische ministeries die een bepaald deelplan uitvoerden voor het hele gebied der Sovjet-Unie. Dit sisteem was afkomstig uit een tijd dat de plan-ekonomie eenvoudige doelstellingen had: zoveel ton kolen, zoveel ton staal, zoveel kwu elektriciteit. Naarmate de ekonomie en de doelstellingen gekompliceerder werden, werd dit plansisteem minder doeltreffend.

In 1957 werd de ekonomie verdeeld in een honderdtal gebieden. De ekonomische raden van deze gebieden (sovnarchozen genaamd), werden nu de instrumenten voor de planvervulling. De hervorming kan men als volgt beschrijven: de vroeger heersende *vertikale* verdeling van de ekonomie werd opgevolgd door een *horizontale*. Principiële veranderingen bracht de hervorming niet. Men bleef vasthouden aan een centraal opgesteld (onder konsultatie van de lagere organen, wel te verstaan) en gekontroleerd plan, dat in termen van buitengewoon veel in details geregelde taken

---

1) Ekonometrie is ekonomie bedreven met matematische en statistische metoden.

was gevat. De hervorming is wel eens 'decentralisatie' genoemd. Ten onrechte echter, want slechts de *uitvoering* van het plan werd gespreid. 'Dekoncentratie' was het juiste woord.

De problemen bleven. Ze konden slechts met verfijnde matematische en statistische metoden worden geattakeerd.

Dit brengt ons op de ekonometrie. Tegen de toepassing van ekonometrische metoden had in de stalinistische tijd grote weerstand bestaan; zij floreerde bepaald ook nog niet in 1957. 'Lange tijd heerste er bij de Sovjet ekonomen een door de persoonlijkheidskultus voortgebrachte vijandigheid tegenover toepassing van moderne wetenschappelijke metoden in het ekonomisch onderzoek, die zonder onderscheid 'bourgeois-apologetisch' was', rekapituleren N. P. Fedorenko en L. E. Mints in een korte biografie van V. S. Nemtsjinov, een der baanbrekers van de ekonometrie (1964). De verstarring in de ekonomie in Stalin's tijd was hieraan debet geweest. Toen waren allerlei 'wetten' geformuleerd, die slecht bestand waren tegen matematische kritiek, zoals 'de wet van de socialistische planning' die de ekonomische waardewet heette te hebben opgevolgd, of 'de wet' van de snellere groei van de sektor van de zware industrie boven die van de lichte industrie (= verbruiksgoederenindustrie). Vele burokratische willekeurigheden en irrationaliteiten gingen hierachter verscholen, wier blootlegging door eksakte metoden niet gewenst was. Een spiegel van de ekonomische chaos was het prijzen sisteem. Terwijl prijzen ekonomische schaarste behoren te weerspiegelen, deden ze dat in de Sovjet Unie niet: de produkten van de zware industrie waren onderprijsd, die van de lichte industrie dienovereenkomstig overprijsd. Er was geen geünificeerd prijzensisteem.

De toepassing van de matematische *statistiek* in de ekonomie was de plan burokraten onwelgevallig, omdat de probabilistiek immers de onzekerheid tot norm maakt; onzekerheid was iets dat men pretendeerde niet te kennen. Het beoefenen van de ekonometrie was dan ook in Stalin's tijd geen bizonder aantrekkelijke bezigheid. Sommige heden beroemde ekonometristen, zoals L.V. Kantorovitsj en V. V. Novozjilov leidden toen een obskuur bestaan. Sommige beoefenaren van de ekonometrie verloren zelfs het leven onder Stalin's diktatuur, zo bijv. N. D. Kondratiev. Van diens be-

roemde Instituut voor konjunktuur overleefden slechts twee medewerkers Stalin's tijd.

De hervorming van 1957 gaf de grote kans aan de ekonometrie. In korte tijd werd ze akseptabel. In 1958 werd er binnen de Akademie van wetenschappen een *Laboratorium voor toepassing van matematische metoden in ekonomisch speur- en planwerk* opgericht. In 1960 werd de eerste wetenschappelijke konferentie, gewijd aan de toepassing van matematische metoden in de ekonomie, georganiseerd. Er werd een wetenschappelijke raad van de Akademie van wetenschappen voor de toepassing van matematische metoden en rekenautomaten in ekonomisch speur- en planwerk ingesteld. In 1963 werd het genoemde Laboratorium omgezet in het *Centraal matematisch-ekonomisch instituut* van de Akademie van wetenschappen (CEMI).

De lezer ziet dat deze ontwikkeling geheel in de sfeer van de Akademie van wetenschappen lag. Vijandigheid van de officiële ekonomen in de universitaire sfeer was hier schuldig aan. Pas in 1962 werd er aan de Moskouse staatsuniversiteit een matematisch-ekonomische afdeling (otdelenië) opgericht, en kwam er een leerstoel Matematische metoden van ekonomische analise.

De apologetische instelling van de universitaire ekonomen was de oorzaak van hun vijandigheid. Aan de universiteiten hield men zich bezig met onderwerpen als de absolute verarming van de werkende klasse in de kapitalistische landen, de aanstaande ineenstorting van het kapitalisme enzovoort; daar formuleerde men de stalinistische wetten en daar gaf men het Leerboek der ekonomie uit.[2]) Smalend spreekt men tegenwoordig over deze 'politieke ekonomen'.

De overwinning van de ekonometrie werd dit voorjaar welhaast bezegeld door de toekenning van drie Lenin prijzen aan ekonometrische prominenten, nl. Kantorovitsj, Nemtsjinov (postuum) en Novozjilov.

Dit houdt niet in dat er geen (achterhoede) gevechten meer geleverd worden. Hier treden de nieuwlichters echter zeer aggressief in op. Ik denk aan de redaktionele noot in

---

[2]) De opleiding voor de **praktijk** vond plaats aan technologisch georiënteerde ekonomische hogescholen.

het eerste nummer (voorjaar 1965) van het nieuwe tijdschrift *Ekonomie en matematische metoden* van het CEMI, volgend op een bespreking van de recente russische vertaling van een boek van de poolse ekonometrist Oskar Lange (blz. 157). Ik wil hier wat uit citeren omdat het de sfeer doet proeven. De redaktie (hoofdredakteur is N. P. Fedorenko, direkteur van het CEMI, opvolger van de in november 1964 gestorven Nemtsjinov) schrijft: "Het boek van Oskar Lange *Inleiding tot de ekonometrie* is blijkens de ondertitel van de russische uitgave een vertaling van de tweede poolse uitgave van 1961. Toen we echter het poolse origineel vergeleken met de russische vertaling, bleek dat daarin het voorwoord tot de tweede uitgave van Oskar Lange zelf was weggelaten (om de een of andere reden is het voorwoord van de schrijver tot de eerste uitgave van 1957 gehandhaafd). In het weggelaten voorwoord schrijft Lange terloops: 'De eerste koncepties van de lineaire programmering kwamen in 1939 op in de Sovjet Unie. Hun auteur is professor L. V. Kantorovitsj. Tegenwoordig nemen de metodes van professor Kantorovitsj een belangrijke plaats in de Sovjet ekonomische literatuur in.' In het zelfde voorwoord wordt melding gemaakt van V. S. Nemtsjinov. Verderop (blz. 191 van het origineel) in het hoofdstuk over de lineaire programmering schrijft Oskar Lange meer in detail over de prioriteit van Kantorovitsj en zijn bijdrage tot de teorie van de lineaire programmering, wijdt er een lange paragraaf aan, die (in de russische vertaling) ook volkomen bleek te zijn weggelaten. Als we er verder nog op wijzen dat in de russische vertaling de persoonsnamenindeks en de bibliografie zijn weggelaten welke beide referenties aan het werk van Nemtsjinov en Kantorovitsj bevatten, dan is het duidelijk dat in de russische uitgave van een eminent buitenlands auteur, een poolse kommunist en vriend van de Sovjet Unie, elke verwijzing naar zeer belangrijke Sovjet geleerden volkomen is weggelaten — zonder enige motivering en zelfs zonder enige vermelding door de uitgevers —, geleerden die in enorme mate hebben bijgedragen tot de internationale wetenschap op het terrein van de matematisch ekonomische metoden, een feit dat over de grenzen uniniem wordt erkend."

De man onder wiens redaktie de vertaling van Lange's werk is uitgebracht, is A. Ja. Bojarski. Deze moet het in

het tweede nummer van het tijdschrift weer ontgelden, in een bespreking van een nieuw frans werk van E. Malinvaud *Méthodes statistiques de l'économétrie,* door P. P. Maslov. Deze schrijft daar dat Malinvaud een resultaat van E. Slutski [3]) beter begrepen had dan Bojarski. Dit zijn op de keper beschouwd slechts speldeprikken die de emancipatie van de ekonometrie markeren. Is het op zichzelf geen gebeurtenis dat Oskar Lange's werk vertaald is?

het libermanisme

Sprak ik tot nu toe over vernieuwingen in de teoretische sfeer, ook dient er te worden gesproken over vernieuwingen in de ekonomische organisatie. Wie aan de laatste soort vernieuwing denkt, denkt aan Liberman, de ekonomieprofessor uit Charkov, die een groot voorvechter is voor het toekennen van grotere bevoegdheden aan de individuele ondernemingen. Zijn uitgangspunt is dat de heersende administratieve plan voorschriften aan de ondernemingen nooit kompleet (kunnen) zijn, en altijd wel ergens strijdig, zodat ze meestal leiden tot ongewenste en onvoorziene resultaten. Liberman wil er toe komen de bedrijfsrentabiliteit een centrale plaats te doen innemen bij de beoordeling van de prestaties van de ondernemingen. De bedrijfsrentabiliteit zou het kompas van de onderneming moeten worden, in plaats van de vele administratieve plan-voorschriften. De opdracht aan de ondernemingen zou moeten worden dat ze de rentabiliteit zo hoog mogelijk opvoeren, d.w.z. de winst in verhouding tot hun bedrijfskapitaal. De bedrijfswinst zou via een bepaalde formule worden gekoppeld aan financiële uitkeringen van de staat aan de ondernemingen; in de vorm van bonussen zouden deze ten dele aan de bedrijfsmedewerkers worden uitgekeerd.

Een bijoogmerk is op deze manier de ondernemingen zuiniger met het hun door de staat verstrekte kapitaal te doen omspringen. Een ander bijoogmerk is de ondernemingen ertoe te brengen in de voorronde van de konsultatie bij de

---

[3]) E. Slutski was een beroemd russisch statistikus, die ook enkele baanbrekende bijdragen tot de ekonometrie heeft geleverd, doch voor wat dit laatste betreft in de Sovjet Unie tot onlangs vrijwel onbekend was.

opstelling van het nationale ekonomische plan niet al te 'gemakkelijke' plan voorstellen in te dienen.

Ik suggereer hiermee dat de ideeën van Liberman volkomen duidelijk zijn. Dit zijn ze naar mijn mening niet. Voor sommigen zijn ze dat wel, bijv. voor F. Kief in zijn opstel *Het russisch-chinese 'ideologisch geschil' en de ontbolsjewisatie (De Nieuwe Stem,* juni 1965). Hij zegt daar: (. . .) van uitzonderlijke betekenis zullen de 'eksperimenten' van Liberman blijken te zijn (. . .) De 'eksperimenten' van Liberman zijn op zich zelf geen 'nieuwigheid' in een kommunistisch land (. . .). Het door Liberman gepropageerde sisteem wordt reeds 15 jaar met groeiend sukses in *Joegoslavië* in de praktijk gebracht en het wordt reeds lang in de diskussies als 'socialistische markt economie' aangeduid (blz. 343).

Naast Liberman hebben zich vele anderen met ideeën en voorstellen voor reorganisatie geuit. Ik noem Nemtsjinov en Trapeznikov, direkteur van het instituut voor automatisering en telemechanika van de Akademie van wetenschappen. Ik zal verder maar van 'libermanisme' spreken.

Het hoofdaksent van het libermanisme valt op de ondernemingen die produceren voor het uiteindelijk verbruik, met andere woorden 'voor de konsument". Er zijn ook plannen de zware industrie er bij te betrekken. Slechts op het terrein van produktie en distributie van verbruiksgoederen zijn tot nu toe eksperimenten doorgevoerd, en om deze reden zal ik me daartoe beperken. Op dit terrein was het plan-sisteem steeds minder gaan voldoen. Er werd duidelijk niet geproduceerd wat de konsumenten wilden hebben. Hun behoeften werden kennelijk verkeerd geschat. Het tijdschrift *Ekonomische vraagstukken* stelde onlangs dat de konsumenten moeten bepalen wat ze willen hebben, dat hoeveelheden en kwaliteit van de goederen dienen te korresponderen met wat de konsumenten bereid zijn te betalen in plaats van te worden bepaald door de regering.

Het tijdschrift vermeldde cijfers waaruit die verkeerde aansluiting van plan aan behoefte wel duidelijk bleek. Die cijfers gaven een beeld van zich kumulerende handelsvoorraden, en een langzamer ekspanderende afzet. Tussen 1953 en 1958 was de binnenlandse omzet gemiddeld per jaar met 12 procent toegenomen. Van 1961 tot 1964 bedroeg de jaarlijkse groei nog maar minder dan 5 procent. De handels-

voorraden waren sterk gegroeid. In 1953 waren de voorraden bij de detailhandel voldoende voor 106 dagen. In 1958 was die periode 123 dagen, 127 dagen in 1961 en tenslotte in 1964 160!

Voor verschillende goederen is die periode intussen niet gelijk. De voorraad van radiotoestellen is voldoende voor verscheiden maanden, terwijl die van koelkasten slechts voor een paar dagen voldoende is.

Het gaat er in het libermanisme om de verbruiksgoederensektor door inschakeling van het winstprincipe beter te laten voorzien in de behoeften van de konsumenten.

In een tweetal konfektiefabrieken (nl. in Moskou en Gorki) werd met een eksperimenteel sisteem begonnen, volgens welk de fabrieken hun produktieplannen opstellen in overeenstemming met bestellingen van warenhuizen en op hun beurt zelf hun grondstoffenleveranciers uitzoeken.

Hoe groot hun handelingsvrijheid is wat de *prijzen* van hun produkten betreft is vrij onduidelijk. Sommige deskundigen in het Westen meldden dat de ondernemers zelfstandig met hun afnemers onderhandelen over de prijzen. In een artikel in *Pravda* (4 oktober 1964) had de direkteur-generaal van een der konfektie-fabrieken de indruk gewekt dat de fabriek haar prijzen *zonder goedkeuring* nodig te hebben kon verhogen in het geval van een kwaliteitsverbetering, maar die in alle andere gevallen wel nodig had. De hoofdingenieur echter meldde naderhand aan een groep buitenlandse bezoekers dat er slechts in één geval mogelijkheid bestond tot prijsverhoging, namelijk wanneer de kwaliteit verbeterd was. Hiervoor was echter goedkeuring noodzakelijk. Met andere woorden, de fabrieksleiding moest haar zaak verdedigen tegenover de *overheid.* (Dit laatste werd mij onlangs in Moskou, in augustus, medegedeeld van betrouwbare zijde).

Naderhand is het eksperiment uitgebreid tot een groter aantal fabrieken, te weten 31 procent van de konfektiefabrieken, 17 procent van de tekstielfabrieken, 33 procent van de schoenfabrieken en 10 procent van de leerfabrieken in Moskou, Leningrad, Gorki en enkele andere steden.

Een kritische beoordeling van het libermanisme lijdt noodzakelijk onder gebrek aan details. Het invoeren van het winstprincipe houdt in dat dié produkten en assorti-

menten geproduceerd zullen worden die leiden tot een zo groot mogelijke winst. Onder bepaalde algemene veronderstellingen wordt in een stelsel van volledige mededinging (d.w.z. waar veel producenten zijn) hiermee tevens bereikt dat de producenten hun produktieverhoudingen beter in lijn brengen met de (koopkrachtige) voorkeuren van de konsumenten; tekorten en overschotten blijven mogelijk bij rigiditeit van de prijzen. Dé vooronderstelling is dat de door de konsumenten te betalen prijzen (dus inklusief de akcijnzen!) voorkomen in de rentabiliteitsberekeningen van de producenten. In het geval er monopolistische producenten zijn leidt winstmaksimering door de ondernemingen beslist tot minder gunstige resultaten wanneer er gelegenheid is tot prijsopdrijving, wat gepaard gaat met een geringere produktie. (Uiteraard kan hiertegen in een plan-ekonomie worden opgetreden).

Het lijkt aannemelijk dat er in een plan-ekonomie veel monopolies zijn. Ten eerste zal door waardering van kostenfaktoren produktie op grote schaal worden bevorderd; dit geeft bezuinigingen. Verder zijn er technische oorzaken (ondeelbaarheden) die tot monopolies kunnen leiden, als namelijk een onderneming te groot is voor de markt, terwijl er geen aanpassing mogelijk is in een van beide. Voorbeelden hiervan zijn er vele, bijv. in het openbaar vervoer, maar ook bedrijfskantines vallen hier te noemen.

Wanneer dergelijke monopolistische ondernemingen toestemming krijgen de produktie zo te organiseren dat hun winst maksimaal wordt, is dat voor de konsument niet best.

In het geval van de Sovjet-eksperimenten lijkt hiervan niets te duchten. Blijkens de percentages van de daarbij betrokken ondernemingen lijken er geen monopolies bij te zijn. De vrijheid tot prijspolitiek is bovendien uiterst beperkt, zagen wij.

Er valt echter bepaald nog meer over te zeggen!

Het is onjuist te doen alsof in de twee met elkaar vergeleken situaties (dus voor en na de hervorming) de inkomensverdeling gelijk zal zijn. Dit is niet te verwachten, omdat mét het nieuwe sisteem van bedrijfsrentabiliteit ook een bonus sisteem zijn intrede doet, dat de inkomensverdeling wijzigt.

In dit opzicht is het van belang te weten hóe het

bonus sisteem zal werken. Informatie over de prijsvorming en de precieze handelingsvrijheid van de ondernemingen is ook gewenst.

Het lijkt er op dat de prijsvorming in de toekomst zal worden gedecentraliceerd, zoals in Joegoslavië. Van oneindig groot belang is dan dat de relatie tussen winstprincipe en bonus-sisteem op demokratische wijze geregeld wordt, en niet wordt overgelaten aan een kaste van direkteuren en topplanners. De politieke demokratie in de Sovjet-Unie is helaas nog niet zo ver ontwikkeld dat we ons op dit punt geen zorgen zouden behoeven te maken!

In het zo veel demokratischer Joegoslavië leidt de 'socialistische marktekonomie' tot negatieve verschijnselen op het gebied van de inkomensverdeling, zowel regionaal als personeel.

Het winstprincipe krijgt met de huidige eksperimenten een beperkt toepassingsgebied.

Waar het de vernieuwers om gaat is dat er metoden worden ingevoerd die de plan organen ontlasten van oneindig veel detailwerk, metoden van *ekonomische* regulering dus in plaats van plan *voorschriften*.

Het winstprincipe in de verbruiksgoederensektor moet er dan voor zorg dragen dat de vraag van de konsumenten wordt ontdekt, en vervolgens bevredigd.

Vanuit makro-ekonomisch gezichtspunt kunnen de libermanistische eksperimenten in de geïsoleerde sektor van de verbruiksgoederenindustrie slechts suksesvol zijn als er een *geünificeerd* prijsstelsel is, d.w.z. een prijsstelsel zonder intrinsieke tegenspraken. Slechts in dat geval worden de voorkeuren van de konsumenten korrekt 'doorgeseind' naar de overige sektoren van de ekonomie. Zulk een prijsstelsel bestaat echter (nog) niet in de Sovjet Unie.[4]) Er wordt wel aan gewerkt.

---

[4]) Van dit prijsstelsel dient nog te worden geëist dat het 'efficiënt' is, d.w.z. een weerspiegeling is van de **beste** struktuur van de produktie in de gehele ekonomie, en niet zo maar een **mogelijke** struktuur van de produktie ter bereiking van de doelen in de verbruikssfeer.

Gerard J. M. van het Reve

LATERE JEUGDHERINNERINGEN

I. Uit het voor-oorlogse Duitsland.

In het voorjaar van 1911 – ik was toen negentien jaar – geloofde ik in Twente noch ook in Nederland langer te mogen blijven. Ik zag in het eigen land te weinig mogelijkheden om me op de duur een enigszins behoorlijk bestaan te veroveren. En daarom nam ik op een morgen afscheid van het ouderlijk huis, met het plan in het industrieel zoveel verder ontwikkelde Ruhrgebied, mijn geluk te beproeven. Ik had mijn zondagse pak aangetrokken, wat ondergoed en werkkleren in een kleine koffer gepakt, plus flink wat boterhammen voor onderweg. Met mijn gewone arbeiderstrein ging ik mee tot Gronau, ik had een plaats vooraan in de trein gezocht om ontmoetingen met bekenden zoveel mogelijk te vermijden. In die voorste wagen trof ik tot mijn voldoening alleen maar een paar slapende spoorlui aan. Maar bij aankomst in Gronau gingen mijn verbaasde kennissen en vrienden op het perron in een kring om me heen staan.

'Waar moet jij naar toe?'

Ik haalde kwasie-onverschillig de schouders op en onthulde dat ik om te beginnen van plan was naar Dortmund te gaan, daar wilde ik proberen werk te vinden en, als dat lukte, zou ik wel verder zien.

'Nou, nou!'

Men keek twijfelend, verbaasd, zelfs geschokt, Naar het Moffenland? Dat was toch maar een hachelijke onderneming, zo scheen mij het algemene oordeel; ik werd kennelijk meer beklaagd dan benijd.

'Je moet het zelf maar weten!'

'Natuurlijk', antwoordde ik afscheid nemend. Ja, ik zou nog wel eens van me laten horen.

'Auf Wiedersehen!'

Zo begon mijn reis naar Duitsland. Het was overigens

helemaal niet zo'n geweldig avontuur als ik me hier wel had willen laten aanleunen. Ik was eenvoudig op weg naar een oom in Dortmund, een broer van mijn moeder, die weliswaar niet in het minst op mijn komst was voorbereid, maar die me stellig wel zou helpen om werk te krijgen. Het kaartje vierde klasse naar Dortmund kostte maar twee mark, zodat ik nog ruim vijftien mark overhield en daar was zelfs een goudstuk bij van tien mark. Die waren destijds gewoon in omloop, je kon ze in Enschede in de winkels overal in betaling geven, je kreeg ze overigens als je in Gronau werkte, of ook wel in Enschede als je bij sommige Joodse ondernemers in dienst was, vrij geregeld in je loonzakje.

Zo'n vierde klasse-wagon kon je niet alleen helemaal overzien, maar je er ook vrijelijk in bewegen, want deze wagens hadden geen eigenlijke compartimenten. Het bescheiden aantal zitplaatsen was zó gearrangeerd, dat er veel staanplaatsen overbleven en bovendien nog ruimte genoeg voor koffers en kisten, die men gewoon op de vloer van de wagen neerzette.

Al die wagens droegen opschriften met de aanwijzing: zoveel paarden, zoveel manschappen, ze konden bij wijze spreken in een ommezien aan elkaar gekoppeld en tot legertreinen worden omgetoverd. Je dacht daarbij toen alleen nog maar aan legermanoeuvres, vele honderdduizenden soldaten, paarden, kanonnen en alles wat er nog meer bij hoorde kon met deze soort treinen over enorme afstanden, van het ene naar het andere einde van het Duitse rijk worden overgebracht. De gedachte aan de mogelijkheid van een werkelijke oorlog scheen in die dagen nog nauwelijks bij iemand op te komen. Ook niet bij mij, die overigens nog maar heel weinig besef had van de toenmalige Duitse en internationale politieke verhoudingen.

Eigenlijk wist ik weinig meer dan wat ik op de avondschool uit het hoofd had geleerd: *'het Duitse keizerrijk bestaat uit 22 monarchale staten, drie steden-republieken en het Rijksland Elzas-Lotharingen'*.

Ik denk dat ik toen nog maar vaag begreep, dat er bij die 22 monarchale staten een stuk of drie, vier koninkrijken waren, zoals Pruisen, Beieren en Saksen en dat de rest, behalve uit de drie steden-republieken Hamburg, Bremen en Lübeck, uit prinsdommen, groothertog- en hertogdommen

bestond, plus dan nog het in de oorlog van 1870–1871 op Frankrijk veroverde Elzas-Lotharingen.

Ik was ook onkundig van het feit, dat de tronen van al die Duitse vorsten en vorstjes werden geschraagd door talloze Freiherren, baronnen, graven en andere edele lieden, die veelal als machtige potentaten op uitgestrekte landgoederen in vorstelijke verblijven resideerden. Al deze figuren waren gewend door al hun onderhorigen onvoorwaardelijk te worden gehoorzaamd. Uit hun rijen kwamen de vele tienduizenden officieren voort, de veldmaarschalken, de generaals, de kolonels, kortom de elementen die de ruggegraat vormden van het onvoorstelbaar machtige militaire apparaat van het toenmalige Duitse keizerrijk.

Mijn gedachten konden zich met deze dingen niet bezig houden, trouwens ik weet van mijn indrukken tijdens de reis vrijwel niets meer. Ik herinner me vaag, dat mijn medepassagiers voor het merendeel boeren waren en dat hun Westfaalse dialect maar weinig van het Twentse verschilde. Verder weet ik nog dat ik op een klein station, – het moet Dülmen geweest zijn – een uur moest wachten op aansluiting, ik at hier al mijn boterhammen op en kortte mij daarna de tijd met op het perron nerveus heen en weer te lopen. Mijn opgewondenheid zal wel door niemand opgemerkt zijn, er was trouwens behalve een enkele spoorwegbeambte, nauwelijks een sterveling te zien. Na Dülmen bleek de streek meer bevolkt, ik zag hier en daar fabrieksschoorstenen oprijzen en geweldige steenhopen, die, naar ik begreep, bij kolenmijnen behoorden. Eindelijk reden we het station binnen, de Hauptbahnhof van Dortmund; het zou de eerste grote stad zijn, die ik te zien zou krijgen.

Ik had tenminste een adres: Feldstrasze 52, hoewel ik natuurlijk geen idee had hoe ik daar moest komen. Op mijn vragen aan voorbijgangers kreeg ik ten antwoord, dat het bij Bahnhof Süd was en dat het verstandig zou zijn met de electrische tram te gaan. Ik liet me de richting van Bahnhof Süd aanwijzen en besloot eerst nog maar een eind te voet te gaan. Ik keek mijn ogen uit: 'Wat een grote stad!'

Tenslotte ging ik toch maar met de tram en vond het opgegeven adres zonder veel moeite. Daar trof ik mijn tante – die ik nooit eerder had gezien, ze kwam uit Den Haag –

in welstand aan. Ze was heel vriendelijk voor me en, omdat ik nog geen honger had, tracteerde ze me op een glas bier, dat ik, — die natuurlijk tot dusver altijd geheel-onthouder was geweest — zonder gewetensbezwaar opdronk. Intussen hoorde mijn tante Marie — ik herinnerde me intijds dat ze zo heette — mij uit over mijn bedoelingen en plannen.

Ik wilde hier dus komen werken? O, dat zou best gaan, dacht ze. En ze verzekerde me dat haar man me de volgende dag wel zou meenemen naar zijn werk, hij zou alles wel voor me in orde maken.

Het leek me bijna te mooi om waar te kunnen zijn en ik leidde het gesprek af.

'Hoe bevalt het u hier, tante?'

O, ze hadden het helemaal niet eenzaam, ze leefden gelukkig met hun beiden en bovendien had ze hier haar zuster, die met een bekwaam schrijnwerker was getrouwd, ook uit Den Haag afkomstig. Dit echtpaar, dat twee kinderen had, twee jongens, woonde hier vlak bij. Ja, die zwager werkte al jaren in hetzelfde bedrijf als haar man en van hem had deze, in héél korte tijd, het vak van jaloezieën- en rolluikenmonteur geleerd. Zeker, mijn oom zou mij op zijn beurt ook wel op weg helpen.... Het klonk allemaal bijzonder mooi. Te mooi om waar te zijn?

Het mooie was, dat het sprookje wel degelijk waar werd gemaakt.

Toen mijn oom thuiskwam bracht tante hem, onmiddellijk na de begroeting, op de hoogte van mijn situatie, waarop hij zich zonder verder bezwaar bereid verklaarde mij te helpen. Nog diezelfde avond werd een bezoek gebracht bij de zwager, die Kabbedijk heette en mij een zeer geschikte man leek. Het kwam me voor dat hij met zijn hele gezin al tamelijk verduitst was, de kinderen, die weinig aanmoediging nodig hadden om beslag op mij te leggen, waren hun Nederlands, — zo ze het al ooit gekend hadden — blijkbaar totaal vergeten. De oudste was een jaar of tien, de jongste misschien zeven, een paar leuke jongens, die gretig bereid bleken op mijn vragen uitvoerig te antwoorden. Op hun beurt stelden ze mij nu ook de nodige vrijmoedige vragen, die ik ten aanhore van de hele familie op een nogal romantiserende manier beantwoordde. Ik herinner me dat ik de jongens vertelde een 'Wanderbursche' te zijn, zo'n reizende

gezel en dat ik van de ene plaats naar de andere trok, nu eens hier dan weer daar een paar dagen bij de boeren werkte en dan mijn buik zó vol at, dat ik weer een tijdlang verder kon trekken. Slapen deed ik meestal in hooibergen en soms als dat zo uitkwam, melkte ik stiekum een koe in de wei, waarbij ik de melk in mijn hoed opving om die dan daarna met behulp van een strohalm of een rietje fijn op te zuigen. Het kwam wel voor dat ik bij dergelijke bezigheden gehinderd werd door een woedende, loslopende waakhond, maar voor die gelegenheden had ik altijd een flink stuk leverworst bij mij en daarmee maakte ik zo'n hond in een ommezien goeie vrienden met me. De beide jongens luisterden, half twijfelend maar in elk geval geboeid, naar mijn verhalen en toen het bedtijd voor hen was geworden, hadden ze me al helemaal als een nieuwe 'Onkel' geaccepteerd.

In de prettigste stemming werd vervolgens mijn aangelegenheid uitvoerig in de familieraad besproken en voorlopig geregeld.

Jan Kabbedijk verzekerde mij, dat hij samen met mijn oom, in staat was mij binnen drie maanden tot een bruikbare en betrouwbare rolluiken- en jaloezieënmonteur te scholen, mits ik gedurende die tijd over niets anders zou denken of dromen. Ik dronk die avond nog twee glazen bier, zag de toekomst met het volste vertrouwen tegemoet en sliep die eerste nacht, op het kermisbed dat tante Marie voor mij in de huiskamer had gespreid, diep en droomloos, van alle zorgen bevrijd.

Na drie maanden kon ik mij inderdaad 'rolluiken- en jaloezieënmonteur' noemen, men kon mij even gerust op montage sturen in de nieuwbouw als ter reparatie bij de burgerij. Voordat me werd toegestaan een hamer of zaag te hanteren, werd me geleerd hoe ik het gereedschap moest behandelen, hoe je een beitel moest neerleggen, een zaag ophangen, kortom al die schijnbaar onbetekenende handgrepen waarmee ik als 'ambachtsman' mijn vakbekwaamheid althans moest kunnen suggereren. Ik herinner me nog mijn voldoening toen het me na vele vergeefse pogingen gelukte, onderwijl over alle mogelijke dingen kletsend, even vlug en achteloos als mijn leermeesters, met de beitel een voor-

treffelijke punt aan mijn potlood te slijpen. Ook de benamingen van het gereedschap leerde ik vlot en toen ik mij al die dingen en al die handgrepen had eigen gemaakt, werd ik aan het werk gezet onder de voortdurende en scherpe controle van mijn leermeesters, die er evenveel schik in hadden als ik zelf. Ik kwam me als een toneelspeler voor toen ik na een dag of tien onder de ogen van de bedrijfsleider kon laten zien wat ik er van terechtbracht. Herr Scheele, zo heette de man, was zeer tevreden en knikte bemoedigend. Intussen kon ik alleen dank zij een respectabel aantal overuren een weekloon van een goede 25 mark halen. Dat was weliswaar flink wat meer dan ik in de Twentse textielindustrie zou kunnen verdienen, maar ik meende toch na een paar maanden opslag te moeten vragen. Men zou het overwegen, maar toen ik, na nóg een maand wachten, geen toezegging kon krijgen, vroeg ik mijn ontslag en zocht elders werk. Maar dat ging minder vlot dan ik mij had voorgesteld, ik zwierf enige tijd in Essen, Bochum en andere industriesteden rond, alles aanpakkend wat ik aan werk kon krijgen. Ik had heimwee en spijt, totdat ik in de stad Hagen in het Sauerland, werk kreeg in mijn eigen nieuwe 'vak' en tot mijn verbazing aan de mij gestelde eisen vrij behoorlijk kon voldoen.

Tenslotte zou ik toch nog door een merkwaardige samenloop van omstandigheden in mijn eerste betrekking in Dortmund terugkeren. Ik had namelijk terloops in een gesprek mijn nieuwe patroon de namen en adressen genoemd van enkele Zuid-Duitse bedrijven, die aan mijn vroegere firma in Dortmund diverse onderdelen leverden. Ik had die adressen nergens genoteerd, ik had ze alleen maar opgemerkt en onthouden en vermoedde zelfs niet, dat ze voor mijn nieuwe baas van bijzonder belang konden zijn. Maar deze maakte van mijn voor hem waardevolle mededelingen gebruik en toonde zich hiervoor zeer erkentelijk, hij zorgde er bijv. voor dat ik een behoorlijk kosthuis kreeg (bij een banketbakker!) en ik begon me geleidelijk-aan al te verzoenen met de gedachte, dat ik wel in Hagen zou blijven hangen. Intussen had men in Dortmund vernomen, dat een bedrijf in Hagen thans onderdelen betrok van de Zuid-Duitse relaties, die deze tot nu toe uitsluitend aan het bedrijf in Dortmund hadden geleverd. Het was duidelijk dat

ik hier de schakel moest zijn geweest en de bedrijfsleider sprak er over met mijn oom. Hij beweerde van dat bedrijfje in Hagen geen concurrentie te duchten en hij kon het mij natuurlijk ook niet kwalijk nemen. Toch vond hij het geval blijkbaar minder aangenaam. Intussen informeerde hij bij mijn oom hoe het mij overigens ging en wat ik nu wel in Hagen verdiende. Mijn oom noemde op goed geluk een natuurlijk flink naar boven afgerond bedrag als mijn uurloon, waarop de bedrijfsleider prompt reageerde met: 'Dat kan hij bij ons ook verdienen!'

Ik liet me dit geen tweemaal zeggen en binnen een maand was ik weer in mijn oude betrekking in Dortmund terug.

Ik had nu naar het me voorkwam mijn voorlopige doel wel zo ongeveer bereikt. Aan mijn werk had ik geen hekel, mijn loon was behoorlijk en met de mensen om me heen kon ik best opschieten. Ik had een kamertje gehuurd, een 'Schlafstelle' met weinig meer dan een bed, ik deed mijn eigen kost, d.w.z. ik leefde van brood met royaal beleg en ik at zelden meer dan twee keer per week warm eten in een goedkoop eethuis. Het beviel me eigenlijk best, mijn onrust hield zich op de achtergrond, 's avonds was ik voldoende vermoeid om thuis te kunnen blijven en te lezen. Mijn lectuur was niet veel zaaks, weliswaar kocht ik geregeld van die goede kleine Reclam-uitgaven die je op veel plaatsen na inworp van twee groschen (samen 12 cent) bij een automaat kon betrekken, maar voor het merendeel was het alleen maar 'leesvoer' wat ik verslond, romans met veel liefde en tragiek, die mij toch wel konden boeien. Ze speelden veelal in 'hogere kringen', adellijke officieren en beeldschone jonkvrouwen traden er dikwijls in op, maar mijn Duitse woordenschat werd er tenminste flink door vermeerderd.

Tot mijn verbazing bleek de terminologie van deze lectuur veel minder verouderd dan ik had verondersteld. Daarom was ik er nauwelijks op voorbereid, dat de dienstmeisjes bij de families Müller, Schulze of Schneider waar ik 'op reparatie' was gezonden, haar mevrouwen niet alleen aanspraken met 'gnädige Frau', maar ook tegenover mij, als ze over haar mevrouwen spraken, deze titulatuur volhielden. Wat mij in mijn lectuur als verouderd was voorgekomen, (zo ongeveer als wanneer er in een oud Nederlands boek

mensen met UEdele werden aangesproken) dat bleek hier nog absoluut gangbare taal te zijn. Ook kon ik er mij moeilijk aan wennen dat dames, echtgenoten van academici, moesten worden betiteld als 'Frau Doktor', 'Frau Medizinalrat' of wat er anders nog aan titulatuur op hun naambordje vermeld stond.

Verder trof het mij dat ik, – die mij in Hagen had aangesloten bij de vakbond van Houtbewerkers – (het Holzarbeiterverband) van het hele personeel in ons bedrijf de enige georganiseerde was. Toen ik juist tot de conclusie was gekomen, dat er bij geen enkele van mijn collega's sprake was van ook maar de minste belangstelling voor politieke kwesties, vernam ik dat er althans één man bij ons werkte, die er voor uitkwam, dat hij bij de Rijksdagsverkiezingen op de sociaal-democraten stemde. Ik nam de eerste de beste gelegenheid te baat hem te vragen of hij socialist was. Welnee, dat was hij helemaal niet, maar hij was een 'Impfgegner', oftewel een tegenstander van het verplichte inenten tegen pokken.

'Zijn de sociaal-democraten daar dan ook tegen?' vroeg ik.

De man haalde zijn schouders op, hij erkende het eigenlijk niet te weten, maar omdat hem bij ervaring bekend was dat de vaccinatie voor kinderen niet zonder gevaar kon worden toegepast, nam hij aan dat de sociaal-democraten er ook wel tegen zouden zijn. Ze waren immers in de oppositie tegen de regering, niet waar?

Het zal natuurlijk voor een deel ook wel aan mezelf hebben gelegen, aan mijn onhandigheid en schuchterheid, dat ik er in al die tijd niet in geslaagd ben ergens ook maar één geestverwant te ontdekken. Zelfs niet op een *Gewerkschaftsfest*, dat ik bijwoonde in het naburige Hörde, een stadje van metaalarbeiders en mijnwerkers. Daar hield een gewichtige meneer, een vakbondsbestuurder, een tam en eigenlijk nietszeggend pleidooi voor de 'Freie Gewerkschaften', een zangvereniging zong enkele liederen, heel mooi overigens:

So grüsse mir vieltausendmal
Mein Vaterland, die Schweiz!

Het waren liederen zonder politieke inhoud, men zat aan tafeltjes gezellig bij elkaar, er werd behoorlijk bier gedronken en tenslotte ging men dansen. In Dortmund bezocht ik

enkele keren het gebouw der vakverenigingen, het Gewerkschaftshaus. Het onderscheidde zich, voor zover ik kon opmerken, in geen enkel opzicht van een ander groot café-restaurant en stond kennelijk evenzeer onder protectoraat van een der grote Dortmundse bierbrouwerijen als dit voor andere dergelijke café's gold.

Op karwei in de nieuwbouw 'schaftten' we dikwijls samen met andere arbeiders, die net als wij de laatste werkzaamheden aan de bijna gereedgekomen bouwwerken verrichtten. Bij die gelegenheid werd er natuurlijk veel gepraat, maar ik hoorde weinig of niets dat betrekking had op de dingen waarvoor ik bijzondere belangstelling had. Over de arbeidersbeweging heb ik zelfs nooit horen praten. Voor zover deze mensen – schilders, behangers, parketvloerenleggers en dergelijke – als geschoolde vaklieden, als 'Handwerker' wilden gelden, wensten ze zelfs geen 'Arbeiter' te worden genoemd. Tegenover de leerjongens, die mij aan hun genade overgeleverd schenen, gingen ze dikwijls op voor mij ergerlijke manier te keer.

Naar ik mij nu nog herinner bestond de inhoud van de gevoerde gesprekken vaak uit beschrijvingen van drinkgelagen en erotische belevenissen, kortom de gewone 'schuine' anecdoten, die ik wel wist te waarderen omdat ze vaak geestig werden verteld, maar die ik, overigens tot mijn spijt, nooit voldoende heb kunnen onthouden om ze op mijn beurt ook eens te kunnen vertellen.

Ik moet bekennen braaf te hebben meegelachen als men zich vrolijk maakte over de ons merkwaardig voorkomende levensgewoonten van de Poolse immigranten, die destijds in grote getale naar de Duitse industriegebieden kwamen en er zich voor een groot deel duurzaam vestigden. Op het ogenblik zijn de talrijke nakomelingen van deze landverhuizers vrijwel allemaal echte Duitsers geworden, zij het dan ook dat ze, vaak tot hun ergernis naar ik aanneem, hun Poolse namen altijd moeten meeslepen. Maar destijds wekten deze mensen de spotlust op om hun eigenaardigheden, hun vormelijke beleefdheid, hun sobere zuinigheid en vooral, vreemd genoeg, om hun armoede.

'Und Kam'rad kommt von Polen
Hat Schuh' aber keine Sohlen. . . .'

Dat wij, Jan Kabbedijk, mijn oom en ik zelf ook, door deze stomme afkeer voor het vreemde en door het afschuwelijke superioriteitsgevoel van de Duitsers werden beïnvloed, lijkt mij nu beschamend en nochtans min of meer begrijpelijk omdat wij 'geassimileerd' waren en niet als 'Ausländer' werden beschouwd. En in elk geval was het moeilijk ernstig te blijven, als bijvoorbeeld beschreven werd hoe zo'n Poolse huisvrouw haar taalmoeilijkheden bij de slager oploste:

'Geben Sie sich doch eine Pfund Fleisch von.... von Kuh seine Sohn!"

Of schrijnender: als men vol wrede spot de angst en de radeloosheid beschreef van zo'n jonge Poolse echtgenoot, die hulp zocht voor zijn in barensnood verkerende vrouw en, uiteraard, het Duitse woord voor vroedvrouw niet kende:

'Ach können Sie sagen mich wo sich wohnt Frau, das guckt in Loch wo rauskommt kleine Kind?'

Natuurlijk dacht ik er niet aan mij te verplaatsen in de situatie van zo'n man of te bedenken hoe het mij zelf zou gaan, als ik mij in Polen, Hongarije of in een ander vreemd land, ook zó zou moeten behelpen met enkele moeizaam veroverde woorden. En nóg minder besefte ik toen nog, hoe bewonderenswaardig het eigenlijk was, dat zo'n man tenslotte toch maar zijn verlangen in een hem wezensvreemde taal begrijpelijk wist te maken!

Ik lachte net als de anderen mee, zoals ik ook lachte om mijn eigen grootmoeder toen het lieve mensje eens op bezoek kwam bij haar zoon en schoondochter en natuurlijk ook bij mij, haar kleinzoon. Ik nam een vrije dag om haar de stad te laten zien en bracht haar in het grote warenhuis Althoff, dat toen reeds een soort Bijenkorf was, compleet met liften, roltrappen en de rest. Met de prachtig opgemaakte 'knipmuts' op haar grijze hoofdje, haar mooie bloedkoralen ketting met gouden slot om de hals, trok ze wel zeer de aandacht. Ze had daar zelf geen erg in. Ze stond met haar keurige jakje, haar bonte, zorgvuldig tot kleine vierkantjes gesteven en gestreken schort, als verwezen te kijken. De grote oude paraplu die ze bij zich had en waarvan de eertijds zwarte stof sinds lang naar het groene zweemde, nam ze herhaaldelijk gedachteloos onder de arm, om er dan telkens gevaarlijk dicht mee in de buurt te komen van uitstallingen breekbare artikelen.

'Geef mij je paraplu maar, gromoe', zei ik, 'je stoot straks de heleboel nog ondersteboven.'

Ze stond het ding bereidwillig af en lachte met me mee.

' 't Is toch wat!' zei ze en schudde het hoofd in stomme verbazing.

Het ging mij tenslotte niet zo heel veel anders dan mijn oude grootmoeder, ook ik vond tal van dingen en toestanden maar raar. Zo trof mij het vreemde verschijnsel van de verenigingen van oud-militairen, de zog. Kriegervereine. Bij ons immers deed een jonge man, die zijn diensttijd achter zich had, zijn best elke herinnering daaraan zo spoedig mogelijk te vergeten. In Duitsland echter maakte men er blijkbaar een cultus van. Deze Kriegervereine schijnen na de Duits-Franse oorlog van 1871—1872 opgekomen te zijn en ze hielden nu als 'veteranen' nog steeds schietoefeningen en allerlei herdenkings- en gezelligheidsbijeenkomsten. Naar buiten bleek deze activiteit vooral bij begrafenissen, men bewees de laatste eer aan gestorven 'kameraden' bij voorkeur in uniform met alle onderscheidingstekens of in elk geval stemmig gekleed en plechtig stappend, onderwijl de wandelstok als een imitatie-degen tegen de rechterschouder houdend. Sombere treurmuziek op de heenweg, bij het graf drie salvo's over de baar en dan vrolijke marsmuziek als men na de plechtigheid 'schneidig' afmarcheerde om vervolgens in het stamcafé dorst en honger te bevredigen en nog wat na te filosoferen over de vergankelijkheid aller dingen.

De oude Padberg, die in vroeger dagen een zelfstandige schildersbaas was geweest, doch nu in ons bedrijfje met bekwame hand latten, lijsten en schilden van jaloezieën verfde en die in mij kennelijk een ambitieus jongmens zag, ried mij eens in alle ernst aan mij tot Duitser te laten naturaliseren en vervolgens dienst te nemen in het Duitse leger. Dat was volgens hem de enige manier om het tot iets te kunnen brengen. En inderdaad, bij de spoorwegen, bij de post, bij de politie of ongeacht welke baan je ook maar bij enige openbare instelling hoopte te krijgen, het zou je moeilijk lukken als je niet in militaire dienst was geweest of op zijn minst in staat was een aanbeveling te tonen van de een of andere autoriteit. En dit gold niet alleen voor betrekkingen bij openbare instellingen, maar niet minder

ook voor alle lagere vertrouwensfuncties in de industrie. Om het tot iets te brengen, tot een 'Angestellte', moest je vóór alles betrouwbaar zijn, 'Zuverlässig', je kreeg de indruk dat de heersende machten in Duitsland overal op uiterst grondige manier bezig waren zich te beveiligen. Het was me destijds absoluut niet duidelijk tegen wie of wat, of tegen welk gevaar of dreiging men dit toch wel zo nodig achtte.

Met Kerstmis zou ik natuurlijk naar huis gaan, tot na Nieuwjaar werd mij verlof verleend en ik was weken van te voren al bezig met de voorbereidingen. Zo had ik op mijn manier ook deel aan de grote drukte en de opwinding, die tegen Weihnachten de hele Duitse bevolking pleegt aan te grijpen. Ik moet er op de dag van mijn vertrek wel zonderling hebben uitgezien met mijn nieuwe bolhoed, met een witzijden sjaal om de hals om je hoge boord te sparen en schoon te houden. Een 'Kragenschoner' heette zo'n ding. Verder droeg ik mijn horloge aan een dunne doublé-gouden horlogeketting, die via het derde vestknoopsgat, van de ene naar de andere vestzak over mijn borst bengelde. Ook reisde ik, anders dan op de heenreis, met een sneltrein en in een coupé derde klasse. Ik zag er zo helemaal Duits uit, dat ik op voet van gelijkheid in de trein werd aangesproken en in gesprekken werd betrokken alsof ik werkelijk het onschatbare voorrecht had bij de grote Duitse Weihnachtsfamilie te behoren. Ik hoefde mij intussen geen onbemiddeld familielid te voelen, integendeel want ik had méér geld op zak dan ik ooit had bezeten: behalve mijn eigen zuinig opgespaarde geld, had ik ook nog, — zoals blijkbaar overal de gewoonte was — op het kantoor honderd mark opgenomen als voorschot.

Ik was bij het kinderachtige af zo blij weer thuis bij mijn ouders te zijn, maakte kennelijk grote indruk op mijn jongere broers en zusters en liet me overal bij familie, vrienden en kennissen bewonderen of, met ook een tikje afgunst waarschijnlijk, goedmoedig uitlachen.

Mijn socialistische vrienden, die mij in aantal zeker niet vermeerderd schenen, waren allemaal even nieuwsgierig naar mijn bevindingen. Ik was, overigens tot mijn oprechte spijt niet in staat van de revolutionaire vooruitzichten in

Duitsland een optimistisch beeld op te hangen. Tot mijn verbazing scheen dat mijn vrienden niet teleur te stellen, ze stelden het zelfs op prijs, dat ik een zo nuchtere en zelfs pessimistische kijk op de dingen tot uiting bracht. Maar ze hadden hiervoor legio verklaringen en verontschuldigingen bij de hand: mijn verblijf in Duitsland was nog te kort geweest, ik had uiteraard al mijn tijd en aandacht aan mijn werk moeten besteden en ik was blijkbaar in een klein bedrijfje en in een kleinburgerlijk milieu terechtgekomen! Door dit alles was het mij natuurlijk onmogelijk geweest mij te oriënteren!

In Almelo waar ik vooral mijn meer persoonlijke dan politieke betrekkingen herstelde en verstevigde, werd ik in ruime mate voorzien van Duitse boeken en brochures, allemaal voor mij nieuwe marxistische scholingslectuur. Ik was gewillig, ja begerig genoeg om mij te laten overtuigen. Mijn hele nog maar zo jonge levensgeschiedenis pleitte daar immers voor? Ik herinner me, dat ik tenslotte nog maar één tegenwerping te berde bracht: 'Er zal heel wat moeten gebeuren vóór er van een werkelijk revolutionaire beweging in Duitsland ook maar sprake zal kunnen zijn!' Er is in de lange reeks van bewogen jaren die op deze ontboezeming, want meer was het niet en kón het ook niet zijn, volgde, inderdaad 'heel wat gebeurd'. Het ene keizerrijk na het andere tuimelde in elkaar. Eerst het Russische, toen het Duitse en het Oostenrijks-Hongaarse, vervolgens het Turkse, het Chinese enz. Behalve het keizerrijk van Japan, dat van Ethiopië en van Perzië, zijn geloof ik wel zowat alle keizerrijken opgeruimd. En van al die monarchale staten en staatjes, de koninkrijken en vorstendommen in Duitsland en Italië, Spanje en elders bleven er maar enkele overeind staan. In Europa zijn ze bijna aan de vingers van één hand te tellen en hebben ze een soort antiquiteitswaarde verkregen als min of meer zeldzame overblijfselen uit een welhaast geheel voorbij feodaal verleden.

Maar van die ontwikkeling kon ik destijds, op de drempel van het jaar 1912 nog geen zweem vermoeden. Voor mij woog het in die tijd zwaar, dat de mentaliteit van de Duitse arbeidersklasse in geen enkel opzicht scheen te beantwoorden aan de verwachtingen, die Gorters suggestieve lessen bij mij hadden gewekt.

Niettemin vormden deze lessen toen ik, enkele maanden later, in maart 1912, voor de militaire dienst werd opgeroepen, nog steeds het voornaamste deel van mijn geestelijke bagage.

A. Z. van 't Hoff Stolk-Huisman

JANOUCHS GESPREKKEN MET KAFKA

Zojuist is bij Em. Querido's Uitgeversmaatschappij N.V. te Amsterdam de eerste volledige uitgave van Janouchs *Gesprekken met Kafka* verschenen. Dit betekent, dat een werk dat sinds 1951 als 'gecastreerd geschrift' gelijk Janouch zelf het noemde, toegankelijk was, nu in zijn geheel – voor slechts weinig Kafka-kenners verstaanbaar en als wetenschappelijke bron onbruikbaar – verkrijgbaar is. De Fischer-Verlag merkt lakoniek op: 'Es tritt also der seltene Fall ein, dass eine Uebersetzung früher auf dem Markt ist als die Originalfassung'. Laten wij ons slechts verwonderen en er ons niet over opwinden. Naar de Fischer Verlag meedeelt mogen we de originele uitgave in het komende jaar tegemoet zien.

De waarde en het belang van deze gesprekken staat onomstotelijk vast. Door twee kroongetuigen wordt de echtheid ervan bevestigd. Toen Max Brod, die Kafka als student leerde kennen en sindsdien in hechte vriendschap met hem verbonden bleef, het manuscript onder ogen kreeg, was het hem alsof zijn vriend plotseling weer levend was geworden: 'Opnieuw hoorde ik hem spreken, zag zijn stralende, levendige blik op mij rusten, onderging ik zijn stille, smartelijke glimlach. Ik voelde mij door zijn wijsheid gepakt en ontroerd.' Voor Dora Dymant, de gezellin van Kafka's laatste levensjaren, betekende het werk ook een laatste ontmoeting met de meer dan twintig jaar geleden gestorven geliefde. Diep ontroerd herkende zij stijl en denkwijze onmiskenbaar Kafka eigen.

Kort na de publicatie van wat Janouch ook de 'verminkte romp' noemt, verschenen er vertalingen in het Frans, Italiaans, Zweeds, Amerikaans, Zuidslavisch, Spaans en Japans. Er bestaat geen wetenschappelijk werk over Kafka, waarin niet Janouchs gesprekken worden aangehaald.

De titel is niet van Janouch afkomstig; hij noemde deze gesprekken *Kafka sagte mir*. De Fischer Verlag gaf er de

naam *Gespräche met Kafka* aan, waarschijnlijk welbewust een toespeling op Eckermanns *Gespräche mit Goethe in seinen letzten Lebensjahren*, waaruit fragmenten voorkwamen in het door Kafka op het gymnasium gebruikte *Deutsches Lesebuch*. Dat Kafka aan Eckermanns *Gespräche* aandacht heeft geschonken blijkt uit de aanwezigheid van dit werk in zijn bibliotheek. We mogen de door de uitgever gekozen titel wel als aan Kafka gebracht eerbetoon opvatten. De omstandigheden waaronder beide werken tot stand zijn gekomen kan men vergelijken, gelijk zijn zij zeker niet. Goethes grootheid was reeds algemeen erkend, de hoge rang van Kafka's schrijverschap stond nog slechts voor enkelen vast. Eckermann heeft met Goethe overleg gepleegd over de publicatie van de gesprekken, Kafka wist niet, dat Janouch ieder woord uit zijn mond optekende en er twintig jaar later toe moest worden overgehaald het publiek in zijn herinneringen te laten delen. Eckermann werd door Goethe als medewerker, wiens hulp hij dringend nodig had geëngageerd; door bemiddeling van Janouchs vader, die evenals Kafka op de Arbeiterunfallversicherungsanstalt werkzaam was, kwam het kontakt tussen Janouch en Kafka tot stand. Eckermann was een volwassen man, toen hij, 30 jaar oud, Goethe met wie een leeftijdsverschil van 43 jaar bestond, zijn eerste bezoek bracht; Janouch een 17-jarige schooljongen, voor wie de twintig jaar oudere Kafka vaderlijke belangstelling toonde.

Er zijn meer getuigenissen van Kafka's vaderlijke liefde en zorg: In *Der Monat* I. Jg Heft 8/9 vertelt Dora Dymant hoe zij Kafka tijdens een verblijf aan de Oostzee leerde kennen: 'Abends sassen wir alle auf Bänken an langen Tischen. Ein kleiner Junge stand auf und wurde als er hinausging so verlegen, dass er hinfiel. Kafka sagte zu ihm mit vor Bewunderung leuchtenden Augen: 'Wie geschickt bist du gefallen und wie geschickt wieder aufgestanden'.

De Praagse journalist F. R. Kraus leerde Kafka door een ongelukkig toeval kennen. Zijn vader was met verlof van het front gekomen. Voor het feestelijk onthaal moest de ongeveer twaalfjarige Franzl in een kostbare glazen kan bier halen. Op de terugtocht struikelt hij: kan stuk, bier weg. Hij wordt dan getroost door Kafka, die in de jaren 1915–1916 een kamer bewoonde in het huis 'Zum goldenen

Hecht', waarin een brouwerij en taplokaal gevestigd waren. Kafka zorgt voor een kan, laat opnieuw bier geven en brengt de jongen naar huis. Kafka begeleidt ook de familie naar het station, als de vater weer afscheid moet nemen om zijn plicht als soldaat te doen. Franzl bezoekt dr. Kafka regelmatig. Het uitgangspunt van de gesprekken, die in Tsjechisch gevoerd worden, is het Duitse gymnasium, waarvan de één leerling de ander oudleerling is. Ter ere van de zestigjarige verjaardag van Kraus is het verhaal van deze vriedschap afgedrukt in *Die Zeit* van 4 oktober 1963.

Ook Janouch is, al bevalt hem dit niet helemaal, voor Kafka een kind: 'Ein Kind sind Sie.' Mein Kinn begann zu zittern. 'Sehen Sie, Herr Doktor, ich denke immer, dass Sie zu mir nur darum so lieb sind, weil ich noch ein dummes unerwachsenes Kind bin.' 'Sie sind für mich ein junger Mensch', sagte Franz Kafka. 'Sie haben Zukunftmöglichkeiten, die andere schon verloren haben....'

Beiden, zowel Kafka als Janouch, bevinden zich in de tijd van hun vriendschap in grote spanningen. De veelzijdig begaafde Janouch, wiens ouders in een echtscheidingsproces gewikkeld zijn, zoekt steun bij Kafka, die in deze jaren 1920–1921 de gelukbrengende maar toch zo smartelijke liefdesverhouding met Milena Jesenska beleeft. In de *Briefe an Milena,* die na de oorlog uit het duister van een Praagse bankkluis aan het licht zijn gekomen en in 1952 door Willy Haas uitgegeven zijn, treedt Janouch op, wel niet met name genoemd maar toch duidelijk herkenbaar en niet slechts figuurlijk: terwijl Kafka aan Milena schrijft komt Janouch binnen: 'Eben war wieder der Dichter-Graphiker (hauptsächlich aber ist er Musiker) bei mir, er kommt immerfort, heute brachte er mir zwei Holzschnitte (Trotzki und eine Verkündigung, Du siehst seine Welt ist nicht klein); ..Nun aber, dann kam das Telegramm; während ich es las und las und nicht zuende kam mit Freude und Dankbarkeit, erzählte er unbeirrt weiter (dabei will er nicht etwa stören, nein, gar nicht; sage ich, dass ich etwas zu tun habe und sage ich es laut, so dass es ihn weckt, bricht er den Satz in der Mitte ab und läuft weg, ganz unbeleidigt).' (S. 124) en verder: 'Und jetzt noch der Dichter ...., er ist auch Holzschneider, Radierer und geht nicht weg und ist so voll Leben, das er alles auf mich hinauswirft und sieht, wie ich vor

Ungeduld zittere, die Hand über diesem Brief zittert, der Kopf liegt mir schon auf der Brust und er geht nicht fort, der gute, lebendige, glücklich-unglückliche, aber mir gerade jetzt entsetzlich lästige Junge.' (S. 147).
Stellen wij hiertegenover het antwoord, dat Kafka op Janouchs vraag 'Stoor ik niet?' gaf: 'Een onvoorzien bezoek als stoornis te ondervinden is een onfeilbaar teken van zwakheid, een vlucht voor het onvoorziene. Je verbergt je in een soort privé-bestaan, omdat je de kracht mist de wereld het hoofd te bieden. Het bestaan is voor alles een met-de-dingen-zijn, een dialoog. Daar mag je je niet aan onttrekken. Je kunt altijd en wanneer je maar wilt bij mij komen', dan is het wel duidelijk, dat Kafka op deze wijze het gestoord worden, dat hij zich zelf oplegde, bevorderde.

Kafka's steun ontvalt Janouch, wanneer Kafka in juli 1922 de dienst in de Arbeiterunfallversicherugsanstalt verlaat. Twee jaar later, 21 dagen nadat zijn vader zelfmoord heeft gepleegd, bereikt Janouch het bericht, dat Kafka is gestorven. In een brief van mei 1947 wendt Janouch zich tot Max Brod: 'Ich weiss nicht ob Sie sich meiner noch erinnern. Ich bin jener Musiker, über den Sie kurz vor Ihrer Abfahrt von hier im Prager Tagblatt berichtet haben.' De aanleiding tot dit schrijven was, dat vrienden Janouch duidelijk gemaakt hebben, dat zijn herinneringen aan Kafka niet uitsluitend zijn persoonlijk eigendom zijn, dat de gesprekken, die Kafka met Janouch gevoerd heeft, een deel van Kafka's oeuvre uitmaken. Kostte het al moeite Janouch tot publicatie over te halen, hiermee was nog slechts de eerste hindernis genomen. Wanneer ergens dan geldt bij Kafka's werk, dat boeken hun eigen lotgevallen hebben. Dat zijn literaire nalatenschap — met de uitgave waarvan in 1935 in Berlijn een begin werd gemaakt en waarvan de toen verschenen delen slechts door Joodse boekhandelaren aan joodse lezers verkocht mochten worden (vgl. *Der Monat* Jg I H 8/9 S. 95) — ons bereikt heeft, is het gevolg van twee op zich zelf onvergeeflijke daden: de harteloze onverschilligheid waarmee Kafka's vader manuscripten, brieven en tekeningen van zijn zoon aan Max Brod ter hand stelde om er naar believen mee te handelen en het wel overwogen niet gevolg geven door Max Brod aan de wilsbeschikking van Kafka zijn nagelaten werk te vernietigen. Er komt nog

bij dat deze literaire nalatenschap als bagage van Brod met de laatste trein uit Praag ontsnapte, terwijl het Tsjechisch-Poolse grensstation reeds door Duitsers bezet was! Milena's brieven lagen jarenlang in een bankkluis en overleefden daar bezetting en oorlog.

En nu Janouchs aantekeningen: de vrouw van een Praags musicus, Jana Vachovec, tikte Janouchs manuscript en voegde er onder de naam Alma Urs opmerkingen aan toe. Zij zond de copie zonder Janouchs weten aan Max Brod in Tel Aviv. Ongeveer tegelijkertijd moet Janouch aan Max Brod geschreven hebben. Zowel Janouch als Max Brod berichten over de nu volgende periode. Zonder succes worden door Janouch en zijn vrienden pogingen ondernomen kleine uitgeverijen in Stockholm en New York voor de gesprekken te interesseren. Eindelijk, december 1949, ontvangt Janouch Brods antwoord gedateerd 14 december 1947! Brod heeft het manuscript met grote vertraging ontvangen, drukke werkzaamheden verhinderden hem er voorlopig kennis van te nemen, tot zijn secretaresse hem op het belang ervan opmerkzaam maakte. Brods aan Janouch doorgegeven conclusie is: een goed, informatief en belangrijk boek, waar hij graag moeite voor wil doen. Janouch geeft Brod de vrije beschikking over het manuscript, dat 1951 bij Fischer in druk verschijnt.

Nu breekt voor Janouch pas de ellende aan: aan het boek ontbreekt ongeveer drie zevende deel van de oorspronkelijke tekst. Janouch begrijpt er niets van: waarom heeft Brod de passages weggelaten, waaruit 'Kafka's' diepe belangstelling in de geschiedenis van Praag, zijn fantastisch vasthouden aan de dubbelzinnige betekenissen van de taal, het sarcasme, waarmee hij de pseudo-socialistische partijbonzen becritiseerde, zijn reële blik op iedere soort van illusie, en zijn beslist kritische aanpak' blijkt? Janouch acht zich gebonden, doordat hij Brod de vrije beschikking over het manuscript heeft gegeven. Hij vraagt Brod dus niet om inlichtingen, maar voelt zich diep ongelukkig, omdat zijn Kafka-beeld nu onvolledig, ja zijns inziens verminkt is overgeleverd. Iedere keer als er Kafkakenners in Praag komen, wordt Janouch aangespoord zijn Kafkaherinneringen in onverkorte vorm te publiceren, maar hij is machteloos, hij heeft geen copie meer.

Het was Janouch in de afgelopen jaren slecht vergaan: hij heeft in de illegaliteit gewerkt, was na de oorlog op valse beschuldigingen gearresteerd, zijn vrouw was na langdurige ziekte gestorven, zijn dochter bij een motorongeluk omgekomen: hij was er lichamelijk, geestelijk en economisch miserabel aan toe. Het enige, dat hem voor het einde nog overbleef was orde op zaken te stellen; hij ging naar zijn oude woning, sorteerde wat hij daaruit mee wilde nemen, zocht een koffer, vond er één vol restjes wol, breinaalden, lappen, patroontjes, keerde hem om en daar lagen onderin de verloren gewaande, ontbrekende gedeelten van het manuscript! 'Jana Vachovec had in haar goed bedoelde ongeduld gewoonweg niet het gehele manuscript aan Brod gezonden'.

De kritische lezer, die de *Gespräche mit Kafka* vergelijkt met de *Gesprekken met Kafka,* kan zich niet aan de indruk onttrekken, dat bij het wegvallen van de ontbrekende gedeelten niet puur toeval maar gericht overleg van invloed is geweest. De *Gespräche mit Kafka* vormen een geheel; dat moet ook Brods indruk zijn geweest. Dat Jana Vachovec 'in haar goed bedoeld ongeduld' slechts een gedeelte van het manuscript verzonden zou hebben is onwaarschijnlijk. Heeft zij als Alma Urs het volledige manuscript reeds voor de uitgave van de *Gespräche* van aantekeningen voorzien of heeft zij er later aan het in de Duitse uitgave ontbrekende toegevoegd? Zij moet, indien zij het tenminste is geweest, die een gedeelte van het manuscript heeft achtergehouden, ondanks haar ongeduld met zorg gesorteerd hebben: behalve de door Janouch genoemde onderwerpen ontbreken zo goed als alle opmerkingen over Engelse en Franse auteurs, over Chinese schrijvers en wijsgeren. Ook uitweidingen over Janouchs persoonlijk leven, zijn dromen, de ruzies tussen zijn ouders komen in de Duitse uitgave niet voor. De verklaring, die Janouch in zijn Nawoord geeft, is ten enen male ontoereikend. Er zal een grondig onderzoek nodig zijn om het verschil tussen beide uitgaven nauwkeurig vast te stellen en een verklaring te geven door wie en waarom het tot stand werd gebracht. Bestaat er misschien enige samenhang tussen de bewerking voor de Duitse uitgave en die voor een Tsjechische, welke Janouch omstreeks 1930 op verzoek van Josef Florian, de

uitgever van de Tsjechische vertaling van *Die Verwandlung* ondernam, maar die nooit verschenen is?

Zeker is, dat uit Janouchs Nawoord een kwaad geweten spreekt: 'Ik was een gewichtige getuige, die in gebreke bleef. Ik werd gekweld door gewetenswroeging.' Vast staat ook, dat Janouch gelukkig is, dat hij de uitgave van de volledige herinnering nog mag beleven.

Het is een zeer bijzondere prestatie van de jonge Janouch geweest ons, gelijk zij die Kafka het naast stonden bevestigen, een zo betrouwbaar beeld van zijn profeet Kafka te hebben overgeleverd. Hij moet, terwijl hij de indruk maakte in zijn egocentriciteit geen oog te hebben voor zijn gesprekspartner, deze uiterst nauwkeurig waargenomen hebben. Bovendien beschikte hij over het vermogen voor zijn waarnemingen de juiste woorden te vinden.

Voor Janouch betekende Kafka 'een innig beleefd en daardoor ook absoluut reëel idool van een persoonlijke maar tegelijk boven het louter individuele uitstijgende religie, waarvan de geestelijke kracht het mij mogelijk maakte menige absurde, tot in de ijzige schaduw der vernietiging reikende situatie te overwinnen.'

Het voorrecht de gesprekspartner te zijn geweest van een van de meest kritische waarnemers uit het begin van deze eeuw heeft Janouch ervoor behoed slachtoffer te worden van de slagen, die Tsjechoslowakije nog zwaarder dan Westeuropa getroffen hebben.

Ons Nederlanders valt het voorrecht te beurt de eersten te zijn, die kennis kunnen nemen van alle door Janouch opgetekende gesprekken. Al blijft het waar, dat de wetenschap weinig profijt van deze uitgaven zal kunnen trekken, de gewone lezer kan hier Kafka als mens leren kennen, directer nog dan uit zijn brieven, door de oprechtheid, waarmee hij op alle onderwerpen die Janouch aansnijdt ingaat. Uit de opsomming van dat wat in de *Gespräche* ontbreekt en in de *Gesprekken* behandeld wordt, blijkt wel reeds hoe rijk het nu bij Querido verschenen boek is. Uit de veelheid van deze onderwerpen leren wij Kafka kennen als een conscientieus ambtenaar, sociaal voelend mens, geïnteresseerd waarnemer en kenner van de kulturele en politieke verschijnselen van zijn tijd. Ook op essentiële vragen, die zijn schrijverschap betreffen geeft Kafka hier antwoord

bijv. waardoor onvoltooidheid een kenmerk van zijn werk is en waarom hij wenste dat zijn niet uitgegeven werk na zijn dood vernietigd zou worden: 'Je moet zwijgen als je niet helpen kunt. Niemand mag door zijn wanhoop de toestand van de patiënt verergeren. Daarom moet al mijn geschrijf vernietigd worden. Ik ben geen licht. Ik ben alleen tussen mijn eigen dorens verdwaald. Ik ben een doodlopende straat.' En toch is de grote troost, die Kafka's werk ons geeft, dat het een beeld geeft van de wereld, die voor hem ondanks alle schijnbare absurditeit een geheel vormt.

Deze gesprekken zullen belangstelling voor Kafka en zijn werk wekken.

Wij wensen het boek van harte een tweede druk toe, waarbij wel enige verlangens mogen worden uitgesproken: Kafka is door zijn persoonlijk taalgebruik bijzonder moeilijk te vertalen, in het algemeen is de vertaalster er in geslaagd een zodanige vertaling te geven, dat het toch steeds Kafka is, die tot ons spreekt. Een enkele storende fout kan verbeterd worden (Flughafen, einschläfernd). Het zou van belang zijn de opmerkingen, die te zeer voor de Tsjechische lezer bedoeld zijn, te wijzigen voor het Westeuropese publiek. Men vraagt zich af waarom dit niet al reeds voor de Duitse uitgave gedaan is.

Literatuur:

Max Brod: **Kafka,** Fischerbücherei 1963.
Max Brod: **Streitbares Leben,** Kindler Taschenbuch 1960.
Gustav Janouch: **Gespräche mit Kafka,** Fischerbücherei 1961.
Gustav Janouch: **Gesprekken met Kafka,** Querido, Amsterdam 1965.
Gustav Janouch: **Kafka und seine Welt,** Hans Deutsch Verlag, Wien 1965.
Franz Kafka: **Briefe an Milena,** Fischer, Frankfurt am Main 1952.

W. F. Wertheim

TE WEINIG PRIKKELDRAAD VOOR ZUIDOOST AZIE

Een van de oorzaken van de mislukking van het Amerikaans-Zuidvietnamees plan om de plattelandsbevolking van Zuid-Vietnam te concentreren in 'strategische dorpen', is gebrek aan prikkeldraad. Maar het is niet de enige oorzaak. 'Weinig viel te verwachten van boeren die tegen hun zin werden verplaatst, van wie geëist werd dat zij zouden vechten in een oorlog waarin zij weinig geïnteresseerd waren, en die over 't geheel in een situatie bleven leven waarin de opstandelingen hun macht nog steeds konden laten voelen.'

Zo luidt, in een notedop, het vonnis over het 'strategische dorpen' project, uitgesproken door een Australisch diplomaat.[1])

Oorspronkelijk was het project geïnspireerd door de geslaagde strijdwijze tegen de communistische guerillas in Malaya. Tijdens de Japanse bezetting hadden deze guerillas, grotendeels van Chinese herkomst, in de binnenlanden van Malaya een effectieve strijd tegen de Japanners gevoerd. De geallieerden hadden hen bij deze strijd gesteund door per parachute wapens en voorraden neer te laten. Maar na de Japanse nederlaag bezorgden deze strijdgroepen — die voortaan als 'benden' werden aangeduid — de Engelsen veel last bij de poging het koloniaal gezag te herstellen. Zij waren in de Japanse tijd bevoorraad, en werden dit ook na 1945 nog steeds, door 'squatters', grotendeels eveneens van Chinese herkomst. Vooral in de crisisjaren na 1930 hadden namelijk vele Chinezen, die zonder werk waren, zich in de rimboe gevestigd en een stukje grond ontgonnen — min of meer illegaal maar met oogluikend goedvinden van de koloniale autoriteiten.

Deze 'squatters' nu voorzagen de strijdgroepen van men-

1) Milton E. Osborne, **Strategic Hamlets in South Viet-Nam. A survey and a comparison,** gestencilde studie van Cornell University, Ithaca (N.Y.), April 1965.

senmateriaal en voedsel. Bijna een half miljoen van deze 'squatters' vonden daar diep in het binnenland een sober, maar min of meer zelfstandig bestaan.

In het belang vooral van de grote Britse rubberondernemingen werd door de Engelsen een intensieve strijd tegen deze Chinese enclaves ontketend — met de bedoeling om de rubbertuinen weer in exploitatie te brengen, de Chinese squatters hun alternatieve levenswinning te ontnemen en ze zo te dwingen als arbeiders op de rubberondernemingen in dienst te treden. Uiteraard werd de strijd in ideologische termen gepresenteerd als een strijd tegen het communisme.

Een belangrijk onderdeel van deze strijd was de gedwongen verplaatsing van de Chinese squattersbevolking naar met prikkeldraad omringde dorpen. Verder werden ook om de rubberondernemingen heen versterkingen aangelegd, en de arbeiders werden gedwongen binnen het territoir van een onderneming te wonen.

De strijd had succes. De squatters lieten zich verplaatsen, daar zij zich altijd bewust waren gebleven van de wankelheid van hun aanspraken op de grond die zij bewerkten. Nu hun een alternatieve broodwinning werd geboden, verzetten zij zich niet al te hard tegen de gedwongen 'resettlement'. Tenslotte was Malaya niet het land in de bodem waarvan deze Chinezen van generatie op generatie wortels hadden. De strijdgroepen verloren hun basis van voedselbevoorrading op het Maleise platteland, en konden het niet volhouden tegen de gecombineerde macht van Britse en Maleise strijdkrachten, die morele en economische steun kregen van de Chinese brave burgers uit Singapore, welke een eind wilden zien komen aan de gewapende strijd.

Milton Osborne nu gaat in zijn studie na, waarom de successen, die in Malaya werden behaald, in Zuid-Vietnam bij de aan Malaya ontleende vorm van strijd tegen communistische guerillas achterwege bleven. De strategie was zelfs tot in details op het Maleise voorbeeld geïnspireerd. Tot zelfs de strijd met chemische stoffen, uit vliegtuigen op de bossen uitgestrooid om de bomen te ontbladeren, is aan het model in Malaya ontleend. Alleen waren in de dichter bevolkte streken van Zuid-Vietnam de gevolgen nog veel funester: niet alleen de rimboe, maar ook voedselgewassen gingen

er aan . . .! Ngo-Dinh Diem en zijn clan hadden hun hoop op het strategische dorpen-project gesteld, evenals Mac Namara en zijn adviseurs. Een tijd lang werden de meest enthousiaste berichten over de voortgang van het project verspreid. Totdat. . . . het volledig falen ervan een algemeen erkend feit is, en Osborne het nog slechts van belang vindt te analyseren, waaraan het falen moet worden toegeschreven.

Het antwoord, dat hij geeft, is in wezen doodeenvoudig. In tegenstelling tot de Chinezen in Malaya vormen de Zuid-Vietnamezen in hun land de inheemse, met de grond vergroeide bevolking. De weerstand om hun grond te verlaten was daarom veel sterker dan onder de Chinese 'squatters'.

Maar veel belangrijker nog is, dat terwijl de Chinese guerillas door het 'resettlement' programma konden worden afgesneden van hun voedselbasis, dit in Zuid-Vietnam onmogelijk is. Immers Zuid-Vietnam levert, aldus Osborne, een surplus aan rijst op. Maar dit argument betekent in wezen, dat men in Zuid-Vietnam geen splitsing kan maken — zoals in Malaya — tussen strijdgroepen en boeren. Zij zijn, in hoofdzaak, identiek. In feite werd dit ook erkend in de volgende, door Osborne geciteerde uitspraak van Ngo-Dinh Diem's destijds machtige broer Ngo-Dinh Nhu: 'Daar wij niet wisten waar de vijand was, misten wij negen van de tien keer dat wij een militaire operatie begonnen, de Viet-Cong, en de tiende keer sloegen we raak. . . . maar op het hoofd van de bevolking.'[1]) In feite is de situatie, wanneer Amerikaanse 'bevrijders' op zoek zijn naar de Viet-Cong, nog altijd precies net zo.

Deze boeren hadden dus geen enkel belang, zich te laten opdrijven naar de versterkte dorpen. Bovendien, schrijft Osborne, hadden zij als kleine pachtertjes jarenlang geen pacht betaald aan de in de stad wonende 'absentee' grootgrondbezitters. In tegenstelling tot de Tonkin Delta in Noord-Vietnam, waar het grondbezit wel sterk versnipperd was, maar de grote massa toch uit zelfstandige keuterboertjes bestond, was al vóór de oorlog het grootgrondbezit en de wijde verbreiding van het pachtsysteem een van de ernstigste problemen in het Zuiden. De Zuid-Vietnamese regering

1) Osborne, **op. cit.**, p. 29.

heeft, in tegenstelling tot die van Noord-Vietnam, geen serieuse poging gedaan om landhervormingen door te voeren; integendeel, zij streefde er naar de macht der landlords te herstellen. De regering van Zuid-Vietnam vertegenwoordigde 'in de ogen van de boeren de afwezige landheren die pacht wilden heffen van gronden, die de boeren gedurende vele jaren zonder pacht te betalen hadden bewerkt.' [1])

Begrijpelijk, wanneer men bedenkt, dat volgens de wet op landhervormingen die door Diem's regering op stapel werd gezet, aan 'absentee landlords' nog altijd een maximum van 100 ha rijstland werd toegestaan, en aan die eigenaars welke zelf ook nog enige landbouw uitoefenden zelfs van 130 ha. Bovendien: de Minister voor Landhervormingen was zelf grootgrondbezitter en saboteerde de uitvoering van zijn eigen wetgeving.[2])

Osborne's conclusie [3]) is dan ook veelzeggend: 'Hoewel er in het verleden infiltratie en leiding vanuit het noorden heeft plaatsgevonden en nog steeds plaatsvindt, schijnt het vast te staan, dat de grote massa van de opstandelingen mensen van het zuiden zijn.' In het augustusnummer van *De Nieuwe Stem* heeft Carlier dit al duidelijk uitgesproken. Voor deze brede boerenmassa waren de ambtenaren van Ngo-Dinh Diem's regering een vreemd gezag, *My-Diem* (Amerikaans-Diem); en de 'strategische dorpen' waren voor hen niet anders dan concentratiekampen.

Diem is er niet meer — maar de Amerikanen groeien nog steeds in aantal, zo al niet in prestige en feitelijke macht. In Saigon trekken ze nog aan de touwtjes — en om de paar maanden springt er weer een nieuwe Jan Klaassen op het podium, als beschermeling van de 'vrije wereld'. Die van vandaag heeft kort geleden verklaard, grote bewondering te hebben voor Hitler. Waarom ook niet?

En hiermee is dan ook volkomen duidelijk gemaakt, dat het vraagstuk van het communisme in Azië fundamenteel anders ligt dan in Europa. In de Oost-Europese landen hebben bepaalde elementen van het communistisch beleid,

---

[1]) Osborne, **op. cit.**, p. 55.

[2]) George McT. Kahin (ed.), **Governments am Politics of Southeast Asia** (Ithaca, N.Y., 1959), p. 379.

[3]) Osborne, **op. cit.**, p. 54.

met name de collectivisaties, ernstig verzet gewekt bij de boerenbevolking. De boerenmassa's in Zuid-Vietnam zien het perspectief van een communistische overwinning niet als een dreiging van onvrijheid en onderdrukking, maar integendeel als een belofte van bevrijding van de druk van grootgrondbezit en economische uitbuiting. Zij weten, dat de communistische revoluties in China en Noord-Vietnam de massa der kleine boeren het uitzicht hebben gegeven op een betere toekomst — een uitzicht dat in andere delen van Zuidoost Azië, zolang de huidige structuur geen verandering ondergaat, ontbreekt. Die hun bij deze strijd om bevrijding en een betere toekomst in de weg staan, zijn vreemdelingen, Amerikanen — dezelfde Amerikanen die, tot nu toe gesteund door de Britse Labour-regering, pretenderen de vrijheid van de Aziatische volken te verdedigen.

In Europa geldt op het ogenblik de Berlijnse muur als symbool van de onvrijheden binnen het communistische stelsel. Welnu: de 'vrijheid' die de Britten en Amerikanen proberen te brengen was van een nogal eigenaardig soort, wanneer die moest worden gebracht en verdedigd achter prikkeldraad.

In Zuid-Vietnam is er niet genoeg prikkeldraad om 'de vrije wereld' te beschermen. Het is de vraag, of er in Malaysia genoeg prikkeldraad zal beschikbaar zijn wanneer de arbeidersbevolking een volgende keer de macht van de grote rubberondernemingen op de proef zal stellen — een macht, waarop niet alleen de 'Aziaat' Tengku Abdul Rahman maar ook de 'socialist' Harold Wilson hun 'Malaysia'-politiek tot vandaag toe laten steunen. De Chinezen van Singapore zijn al hard op weg, het te laten afweten. Een volgende keer zullen zij de Britse rubberondernemingen niet meer steunen. In Serawak worden Chinezen alweer achter prikkeldraad gezet.

De schrijver van *The First Falling Domino* (bedoeld wordt: Singapore) in de *New Statesman* van 13-8-'65 heeft gelijk. Het bouwsel van dominostenen stort ineen — maar niet door druk uit het noorden, maar van binnen uit.

Amsterdam, 15 september 1965.

Literaire voyeurs

Het schijnt een mode geworden te zijn bij elke schrijver te gaan ontdekken waar hij het nu gehaald heeft. Uit zijn eigen koker kan het niet komen, zeker niet wanneer hij in het Nederlands schrijft. Engelse voorbeeld-auteurs genieten de voorkeur. Dat zijn dan waarschijnlijk de eersterangs afschrijvers, want er zijn er zelfs die niet zover gaan en gewoonweg een taalgenoot onder de arm nemen. Zo dicteert de mode.

Het kan nu inderdaad wel dat men bij lectuur, zoals Piet van Aken dat zegt in zijn 'agenda van een heidens lezer' (geraffineerde titel trouwens die heidense lezer, je hebt er zo weinig vat op) in het *NVT*, 3, 1965, plots aan een of andere denkt, en dan mag je dat inderdaad zeggen, zoals je zegt dat Sus of Peer op Jos van de bakker lijkt. Niemand die daar wat kan tegen zeggen. Men geeft daarmee te kennen dat beide aangehaalden een of andere natuurlijke gemeenschap hebben. Wanneer de gelijkenis frappant is mag men zelfs zover gaan er een krachtwoord bij te gebruiken. Nog altijd eens met van Aken. Waar hij dan een reeks Engelse titels en auteurs uit zijn mouw gaat schudden, moet ik de bedenking maken dat van Aken me bevooroordeeld voorkomt, dat hij een gelijkenis gaan zoeken is, omdat hij een gelijkenis wou, en daar gaat de pret eraf. Van Aken kan daar zelfs niet meer verrast zijn, hij is een pervers 'voyeurke' geworden die achter een holletje in een schutting staat te loeren naar de naaktheid van een of andere (mij in dit geval) die verdomd veel weg heeft van de naaktheid van deze of gene. Trouwens weet ik heel goed en van Aken ook wel, dat er nihil novi sub sole is. Een vondst in de literatuur bestaat er immers niet in wat men gebruikt, maar waarvoor men het gebruikt en hoe. Met dat hoe is van Aken het ook eens. Misschien verstaat hij zelfs daaronder eveneens het waarvoor. Toch zou ik even willen toelichten dat het waarvoor voor mij althans een grotere rol speelt.

Ik heb het ongeluk als jonge snaak van achttien-negentien begonnen te zijn als woordkunstenaar. In de literatuur

schijnt men echter op een zestal jaren niet veel te kunnen, mogen groeien. Nochtans gebeurt er in een leven op zes jaar tijd heel wat. Ik bedoel dat ik met Babetje iets heb vertolkt dat niet Babetje is, maar waarvoor Babetje als spiegel dient, zoals trouwens al mijn romanfiguren voortaan een spiegel zijn.

Een spiegel dan waarin zich niet een persoon staat te bewonderen, maar waarin een idee, een ervaring en een levensbeschouwing gestalte krijgt.

Maar een voyeur is een vent behept met een afwijking, hij ziet niet recht en hij loert door een eng gaatje.

Nu moet ik wel zeggen dat het gaatje van van Aken me nog enigszins groter lijkt dan dat van Lampo. Lampo draagt er nog oogkleppen bij. Hij is een paard dat ergens een prikkel heeft ondergaan en op hol geslagen is. Hij draaft maar door en struikelt zich ongelukkig over zijn eigen woorden. Of het erger is zou ik niet zo beweren, ik zou het eerder durven stellen dat van Aken verstandiger is, zodat het misschien toch waar is dat hij „de enige is om gelijkenis te zien, en tegelijk het verschil", maar hij moet dan ook konsekwent blijven en doorbijten tot het bittere (voor mij dan waarschijnlijk) einde en zich niet wentelen in een valse naastenliefde.

Iedereen die over boeken of schrijvers pent heeft het recht te veroordelen wanneer hij met voldoende bewijzen voor de dag kan komen. Ik heb elders al geschreven dat ik de bladzijden die Piet van Aken in het *NVT* vult de beste vind die in dat tijdschrift te vinden zijn. Dat meende ik en dat meen ik nog steeds. Na wat ik ooit van hem als novellist en romanschrijver las, zijn deze pagina's voor mij een openbaring geweest. Ik geloof alleen dat hij zich te gemakkelijk in jeugdige overmoed (niettegenstaande zijn ouderdom) vergalopeert. Het komt me inderdaad voor dat hij als 'heidens lezer' nog moet groeien, een en ander tot bezinking moet laten komen en dan het voor en tegen wegen. Bovendien is het een feit dat 'jeugdige' personen zich vaak te gemakkelijk in het zog van een mode laten meeslepen. Van Aken is op dit ogenblik nog steeds een voyeur en geen observator, en dat verwijt ik hem.

Marc Andries

De complete gedenkschriften van Lodewijk van Deyssel,
uitg. Tjeenk Willink, Zwolle. Tekstverzorging Harry G. M. Prick - 1962 in 2 delen.

Voor ieder die de middelbare school heeft doorlopen is Van Deyssel, de man der Tachtigers die met heftige woorden, vooral scheldend of dronken-juichend, gewelddadig een nieuwe literaire beweging zocht baan te breken. Als men dan later iets zèlf probeerde te lezen uit zijn kritische opstellen, of uit zijn romans of prozagedichten, dan bleef men steken in zinnen ronkend van grote woorden en in de zich steeds weer bedenkende tussenzinnen. Weer veel later las men dan bijvoorbeeld het slotstukje van zijn 'in memoriam' aan Herman Heijermans gewijd — en men was weer gewonnen voor deze man die van werkelijk diepe gevoelens eenvoudig blijk gaf in gave taal.

Lodewijk van Deyssel is een schrijver geweest van wezenlijk tamelijk groot formaat, maar hij werd voortdurend dupe van verkeerde aandriften. Hij wàs geen groot denker, hij was een door en door burgerlijk waarnemer van ongemene kwaliteit. Hij was ook maar een héél kleine kritikus, want echt diep begrip of taxatie kan zelden bij hem gevonden worden. Zijn selectievermogen was pover — als men ziet welke waardeloze boeken hij de eer gunde om besproken te worden in één reeks met werkelijke groten van de pen. Maar ook vergiste hij zich op ernstige wijze. Nù zegt hij op bladzijde 403 van zijn gedenkschriften: 'Omstreeks 1890 heb ik juichend het werk van Herman Gorter verwelkomd in ons letterkundig leven . . .' De documenten — van drs. Endt — wijzen echter uit dat Van Deyssel aanvankelijk Gorter bijzonder gering schatte en zelfs schamper Kloos kwalijk nam dat die zo enthousiast was.

Hij heeft toch geweten dat zijn stok niet langer was dan hij nu eenmaal was, ook al verlangde hij vurig over landen en volken heen te springen. Een herhaaldelijk hem pijnigend gevoel voor deze mislukking der gewilde en verlangde

levenslijn is bij hem niet moeilijk te vinden. Vooral in zijn autobiografie is die teleurstelling op hogere leeftijd manifest. In een passage, daterend uit 1920, zegt hij: 'Nú, kán ik niet meer, hoofdzakelijk omdat in het algemeene levens-aanvoelen de gedachte dreigt boven te drijven en hoe langer hoe meer bij wijlen boven-drijft, dat ik álles heb beproefd en dat niets mij is gelukt' (blz. 103).

Deze soort van moedeloze uitingen, tamelijk eenvoudig geformuleerd tussen de volgepropte worsten van redeneerzinnen, staan verspreid door het gehele boek van mémoires.

Zijn werkelijke talent werd namelijk in de stroom van de tijd zijn ramp. Zoals gezegd, ik geloof niet dat hij een denker was, een kritikus, een schepper van volledige levens. Hij was een observator en een geestig man, *misschien nog meer acteur dan auteur.*

Er staan in deze autobiografie enkele verrukkelijke tafrelen van mensenleven. Maar het zijn dingen en gebeurtenissen van dingen. Al in zijn jeugd leeft hij met de voorwerpelijke kant van het leven: lyrisch schrijft hij over het gras, de halmen, de kleine rechte halmen, het mos, het wollige mos, de kersen. Van mensen, over hun wangen, de kleur, de bolheid, hun haar, de krullen, de ogen in hun kassen.

Maar in deze stroom van woorden, waarin getracht wordt zijn werkelijkheid te verdubbelen, komt iets wezenlijks zelden dóór. Soms springt de impressie over — een voorbeeld is dat juweel van een beschrijving van zijn eerste pet, of de lunch van vriendjes bij hem thuis. Maar dan is de vonk overgesprongen door een heel speciaal bestanddeel van zijn beschrijvingswijze: de humor.

Zijn typische humor is niet beter te definiëren dan door de term 'snaaks'. In allerhevigste mate treedt deze kwaliteit aan het licht in een plots kolderieke beschrijving van het bezoek van een tante aan hun ouderlijk huis. Maar ook in 'terzijde's', zoals op die plaats waar hij een kennis wil beschrijven die hij 'knap' genoemd heeft (186): 'Kondt gij mij leeren zulk een voorkomen met enkele woorden precies aan te duiden, dan gaf ik U een mandje bellefleuren cadeau.' Ook ronduit prachtig zijn de bladzijden, waarin hij zijn leraar Menten van Rolduc (201) en de oude juffrouw Maria Leesberg (190) beschrijft. In beide gevallen is het ook weer, niet

zozeer het ironische, maar het snaaks-imiterende, dat dóór de kleren en gebaren heen naar een wézen toe gaat.

Bij déze Van Deyssel denk ik altijd aan een fagot die solopassages levert in een overzichtelijke orchestratie. Het is de tóón van deze hele autobiografie, die toch wel echt als zodanig gekenschetst mag worden. Er ontbreekt heel veel aan — veel wezenlijks zegt hij niet over zichzelf — maar de sfeer is er wel. Hij is er, op verscheidene momenten van zijn leven echt als memorialist voor gaan zitten om vrij en nogal onbekommerd een systematisch beeld van zijn leven te geven. Maar die eerlijkheid is schijn. Dat 'nogal onbekommerd' was zijn *houding*. Hij was helemaal niet onbekommerd. Met antedatering en verschuiving (b.v. het jaar van conceptie van *Nieuw Holland* van '87 naar '84), met de opsomming van reeksen van relaties — tot in het zoveelste geslacht, heeft hij een beeld opgeroepen van een gelukt leven dat talentvol steeds even gezout wordt door uitingen van teleurstelling en zelfverwijt. Maar de echte autobiograaf is hij wel.

Hij is ook een nerveuze man. Du Perron heeft hem een zit-bil genoemd en dat is — zonder meer — onjuist. De soms werkelijk irriterende bedaardheid van deze taalzwelger is in de grond een *houding*, niet een wezenlijke inactiviteit of onoverijldheid. De drift is veel wezenlijker en zij werd tot woede uitbarstingen versterkt doordat hij zijn houding niet volhield. Hij is er nooit in geslaagd dóór te stoten tot wat hij eigenlijk wilde zijn: een groot begrijper en daarmee een groot uitlegger. Hij is gebleven — en men wordt al nadenkend over deze man beïnvloed door zijn omstandig grote-woorden gebruik — een groot kijker tegen buitenkanten. Het beeld van zijn moeder beschrijft hij tot in onderdelen, maar het blijven knoopjes, kantjes, gewaden, keelbandjes, wangkleur, oogleden. Op blz. 173 vraagt hij zich af: was moeder gelukkig? Maar hij wijkt terstond uit. Met zijn broer Frank gaat het net eender.

Intussen, we mogen de verzorger van deze autobiografie dankbaar zijn. De heer Harry G. M. Prick heeft een groot en belangrijk werk verricht — de uitgever heeft onze schaarse reeks van autobiografieën verrijkt met de gecompleteerde herdruk van een bijzonder curieus exemplaar.

P. Spigt

DE TOEKOMST ONDERVRAAGT HET VERLEDEN

Sinds het voorjaar van 1964 verschijnt er vijf maal per jaar een tijdschrift, waarover het zeer de moeite waard is iets over te schrijven en bekendheid aan te geven: JANUS, met de ondertitel: *L' Homme, son Histoire et son Avenir.*

De naam *Janus* duidt aan dat het zich naar twee kanten richt, een dubbel aangezicht heeft, dat én naar het verleden én naar de toekomst uitkijkt. Er bestaat van oudsher de behoefte de sluier van de toekomst te doorboren en tegelijkertijd neemt de nieuwsgierigheid naar en de kennis van het verleden steeds toe. In science-fiction, in op de toekomst gerichte rationele planning, in de angst voor de verschrikkingen van atomaire oorlogen, in het verlangen naar de verrukkingen van een beschaving van druk-op-de-knop houden droom en verstand zich met de toekomst bezig. Maar eveneens ontvouwt zich voor ons een al groter wordend verleden in de mensheidsgeschiedenis en ver, ver daarvoor. Jonge republieken, die zich progressief noemen hernemen namen van in vergetelheid verzonken rijken, als Ghana, Mali enz.

Janus dankt zijn ontstaan aan het constateren van deze contrasterende richtingen in de behoeften en wensen in de wereld van nu. Deze tweevoudige tendens naar gister en morgen geeft juist het wezenlijke van het heden aan. Men kan de bedoeling van het tijdschrift ook aldus weergeven: De toekomst ondervraagt het verleden.

Als we de vraag stellen of de redactie en uitgevers erin geslaagd zijn in de thans verschenen nummers aan hun veeleisende opzet te voldoen, kan ik slechts antwoorden: ja en vaak voortreffelijk. Allereerst al in de uitvoering — elk nummer is tot in de puntjes verzorgd en rijkelijk verlucht met een uitstekende keuze van illustraties. Verder heeft aan elk nummer een keur van medewerkers bijgedragen en ook is tot dusver elk nummer gewijd geweest aan een actueel onderwerp.

De redactie kan terecht in hun laatst verschenen zevende nummer verklaren dat de keuze van onderwerpen nooit willekeurig is geweest, dat men steeds is uitgegaan van het concrete, en wat wil dat anders zeggen voor een tijdschrift dat historische verdieping beoogt dan 'cette conjugaison de la vie et du verbe au temps présent: l' actualité?'

De bedoeling wordt nog verduidelijkt, wanneer gezegd wordt dat een der wezenlijke doeleinden is: 'de alliantie tussen wetenschap(pen) en geschiedenis, waar filosofen, medici, psychoanalytici, grafologen,sociologen, criminologen

in elk nummer als buren zullen omgaan met de historici die hun leven wijden aan de studie van het verleden, teneinde zo veel mogelijk nauwkeurige en actuele antwoorden te geven op de vragen der lezers aangaande het verleden en de toekomst van het mensdom'. Daarbij staat op de voorgrond dat het voornaamste aspect van onze tijd is: een duizelingwekkende overgang.

Toevallig zag ik op een zonnige meidag in Bergerac het pas verschenen eerste nummer in een boekwinkel liggen, dat me frappeerde door de bijzondere verzorging en de titel: *Le christianisme entre les poissons et le verseau* (tussen Vissen en Waterman). Dat de keuze op het christendom viel had zijn reden in het feit dat voor de eerste maal een paus die zich Paulus noemde de weg naar Jeruzalem had ingeslagen. En dit zou een beweging inluiden van herziening en opnieuw overdenken die ons terug zou leiden naar de bronnen van de christenheid.

Het tweede nummer heeft als titel: *Pourquoi août 14*, en brengt ons terug naar de maand waarin de eerste wereldoorlog werd ontketend. Voor ieder is sindsdien de oorlog steeds present en verduistert hij de horizon – de vraag blijft dringen: waarom augustus 14? En nog eerder de vraag: Waarom oorlog?

Het derde nummer heet: *Demain, Adam et Eve?* en behandelt de sexualiteit. De vierde aflevering vraagt *L' Histoire a-t elle un sens?* en de vijfde gaat over *L' Homme et ses idoles*. Dan handelt het zesde nummer over de vrijheid: *La liberté ou la Mort?* Het laatste heeft tot titel: *La Révolution du Loisir*, beklemmend actueel met de tweevoudige betekenis van loisir als vrije tijd in zijn passieve en actieve zin en zijn tegenpool: arbeid als lot en doem en als vreugde.

Ten slotte zal het achtste nummer dat staat te verschijnen gaan over *Science ou prescience du Destin*, waarin *Janus* het dossier over de astrologie opent.

O. Noordenbos

EXIT JAN WALRAVENS

Een boek dat verschijnt kort voor het overlijden van zijn auteur kan allicht aanleiding geven tot het situeren van beiden (boek dus èn auteur) in een emotioneel perspektief. Jan Walravens overleed dit jaar, 25 juni omstreeks 17 uur. Enkele weken voor de fatale afloop van een aanslepende en afmattende ziekte verscheen bij *Die Galge* een bundel al dan

niet vroeger verschenen opstellen en dagboekfragmenten.

Jan Walravens is dood. Hij heeft het niet gemakkelijk gehad. Critici en essayisten worden in Vlaanderen niet aanhoord. Walravens heeft *Tijd en Mens* verdedigd, maar werd niet aanhoord. Slechts jaren later kreeg hij een statuut van 'toegelaten stem' (en luister naar die stem). Toen was zijn critisch vermogen al sterk verzwakt en bracht hij zijn tijd door met het ophemelen van vierderangswerk, terwijl hij over de auteurs waarvan hij toch werd verondersteld het meest af te weten (Claus, Michiels, Gils, Krijgelmans e.a.) een paar haastige en verwarde of foutieve stukjes publiceerde. (Ik beschouw Jan Walravens als een miskend prozaïst, maar de plaats dringt en ik zal over zijn romans en verhalen niet kunnen spreken).

Het boekje *Jan Biorix* (1965) bevat losse fragmenten over o.a. oorlog, censuur, racisme, kolonialisme, abstrakte kunst, nieuwe muziek, enz. Ze zijn allemaal *quelconque* en geen enkel geeft blijk van meer dan joernalistieke opmerkingsgave of van scherp inzicht in om het even welk probleem.

Walravens was geen existentialistisch gerichte denker. Hij was niet méér dan een vertolker, een chansonnier van het Sartriaanse lied. Een optimist met hypochondrische momenten, een dagdromer over min of meer aktuele zaken. Over linguistiek schrijft hij niet, en hij gelooft in de waarde van het woord. Flagranter dan Sartre, die veel dichter bij een rechtstreekse aktie stond dan alle andere existentialisten, dus ook inzicht had in de 'kwade wil'.

Voor Walravens is àlles wat naar kunst ruikt uiting van goede wil. Walravens heeft nooit gewantrouwd. Hij praat over het 'isolement', maar in zijn taalgebruik is hij verre van geïsoleerd: m.a.w. hij praat wel *over* de eenzaamheid, maar nooit *vanuit* de eenzaamheid. Dat is dikwijls zo flagrant, dat men Walravens van schijnheiligheid moet gaan verdenken. Over Burssens schrijft hij dat Gaston zijn hoorapparaat afsloot 'op het ogenblik zelf dat men (begon) aan de Kunst, de Mens en het Vaderland'. Welnu, héél Jan Biorix ruikt naar de Kunst en de Mens. Camus noemt hij: 'de *edele* schrijver van l' Etranger'. Wat betekent zulk woord? *Edele!*

Om niet voortdurend zijn oogkleppen toe te slaan moet de lezer zijn exemplaar eerst in handen geven van iemand die er alle dergelijke uitlatingen uit schrapt. Een voorbeeld van zuivere missaal-praat: het stukje over de viering van Herman Teirlinck: ik kursiveer.

'Raymond Herreman herhaalt het nu met zijn trage, *humane* stem. (. . .) Herreman, die *wonderbare* hulde-

speeches afsteken kan (. . .) gaat nu voorzichtig, nog steeds even traag maar scherp op zoek naar de woorden die zijn slachtoffer onverbiddelijk treffen kunnen.

– Gij hebt uzelf gelukkig gemaakt door uw werk, zegt gij; maar veel gelukkiger hebt gij ons gemaakt.

(. . .) (Teirlinck) is ontroerd tot *ver in zijn lichaam*. Zijn gelaat is hoogrood. Heb ik hem ooit zo nerveus gezien? En nu, nu wrijft hij met de hand over de ogen. Hij haalt zijn zakdoek boven. Ik mag het niet langer aankijken.

Herman Teirlinck, *de speler en de spotter, de cynikus en de immoralist, Mijnheer Serjanszoon en Marie Speermalie, weent.'*

Arme Walravens! Zulk een Courths-Mahlerstuk zal misschien veel mensen hebben verzoend met de auteur van *Negatief*, met de image die de vervolgers van het experimentele (of wat daarvoor doorging) op de voorvechter ervan kleefden. Arme Walravens Jan! Het zal niet lang meer duren of dit stuk staat in een schoolboek: een krop-in-de-keel met diploma leest het voor, de leerlingen gapen en één enkele huivert.

Mij bedroeft zulk een stuk omdat het bewijst dat Walravens niets beléefde van de eigenlijke problematiek die zulke hoogdraverigheid niet overbodig maakte, maar die ze gewoon niet meer *toelaat*.

Let op: ik heb het niet over de hulde aan Teirlinck of over Herreman; ik zeg wel degelijk: zoiets op zùlke wijze vertellen is een bewijs van sentimentaliteit, van vulgaire verleiding van het publiek, van rondwentelen in de modder van het huilerige ouderwetse Conscienceachtige enzovoortse en typische Vlomse geliteratuur. Deze vlek op zijn literair blazoen mag niemand die daarin genoegen schept verhinderen, in Walraven te eren de man die het experimentele, enz., zie het schoolboek anno 1966.

Freddy de Vree

JAN WALRAVENS: GERAFFINEERD VERSCHALKER

Naar aanleiding van voorgaand stukje over Jan Walravens door de Vree voel ik mij verplicht enkele woorden toe te voegen. Daar waar de Vree beweert dat Walravens niets beleefde van de eigenlijke problematiek die hij bij voorbeeld in *Negatief* naar voren bracht, zou ik het eerder willen stellen dat de Vree een beetje jong is uitgevallen (ik bedoel geenszins in jaren), om hierover op dergelijke wijze te oordelen.

Jan Walravens heeft de klappen van de zweep van het leven gevoeld, en erger dan wie ook. Hij heeft ingezien dat veel goede wil nodig is om iets te bereiken. Zijn toegevingen (inderdaad) mag men dan ook niet als dusdanig beschouwen. Die 'vulgaire verleiding van het publiek' zou ik dan ook liever veranderen in 'geraffineerde verschalking van het publiek', waarmee ik bedoel dat Walravens bewust deze toon heeft aangeslagen omdat hij inzag dat het nog altijd beter is gehoord te worden met 90 t.h. zever en 10 t.h. waarde dan met 100 t.h. waarde in een ivoren toren te beschimmelen. Want zoals Conscience (om die naam dan toch maar te gebruiken) zijn volk leerde lezen, zo leerde Jan Walravens zijn volk de moderne schrijvers lezen, met het vierderangs- ook het eersterangswerk.

Zo is het. En dàt is de grootste verdienste van Walravens, Jan Biorix, de leider. Hij liet zijn volk niet met het hoofd tegen een onoverkomelijke muur lopen, maar voerde het stelselmatig en met klaar inzicht langzaam de helling op. Zijn werk was nog niet af. Dat is spijtig. Hij had twintig jaar meer nodig.

Ik geloof dat het voldoende is er aan te herinneren wat er van Claus zou geworden zijn zonder Jan? Claus zou even groot geweest zijn, inderdaad, maar het volk zou hem niet gekend hebben. Ik kan hier nog andere voorbeelden aanhalen. Wie heeft in Vlaanderen de Sade (her)ontdekt? Walravens of de Vree? De Vree was nog een snotneus toen Walravens zijn *Mislukt in de morgen schreef*. En zulke dingen deed Walravens dan toch maar tussendoor, zij kwamen onder het oog van de massa zonder dat die massa daar erg in had. Jan Walravens had het vertrouwen van de massa gewonnen en wist daar handig gebruik van te maken. Hij was geen dagdromer, maar een man die met zijn twee voeten in de werkelijkheid wist blijven te staan.

Marc Andries

DE SADE VAN DE GALG GEHAALD

'De slecht befaamde' Markies de Sade is in de mode. Nadat er tot voor een tijd in alle talen over gezwegen werd, hebben kort na elkaar een aantal studies ofte essays in het Nederlands het licht gezien.

Er was wel een voorloper, de ons al te vroeg ontvallen Jan Walravens. Hij schreef zijn stuk *Mislukt in de morgen* in 1952. De storm die thans rond de Markies woedt stak

echter pas na 1960 voorgoed op. Nochtans blijft alles tot op heden nog zeer verward en van een echt objectief oordeel kunnen we tot hiertoe moeilijk gewagen.

René Gysen schreef dan bijna tien jaar later *De slecht befaamde Markies de Sade*, een gans boekwerk aan de Sade gewijd. Prof. Flam schreef eveneens over de man die zijn naam aan het sadisme heeft gegeven. Zo ook W. F. Hermans. Er verscheen een selectie uit het werk van de Sade met een inleiding van Simone de Beauvoir, bij Van Ditmar te Amsterdam, selectie waarin trouwens naar onze mening nogal met de 'zuiverende schaar' werd geknipt.

Onlangs zag dan de vertaling van het eerste deel van de roman *Juliette* het licht.

Dit alles bewijst wel duidelijk dat de Sade inderdaad bij ons in de mode is gekomen. Waarschijnlijk is dit trouwens geen toeval, onze literatuur heeft immers de laatste jaren heel wat heilige huisjes in mekaar doen vallen en de weg geopend welke de publicatie van deze vrijmoedige auteur moest toelaten.

Het 5e galgeboekje van uitgeverij De Galge uit Brugge, *Marquis de Sade*, komt dan ook bijzonder gelegen. In dit boekje is naast de originele Franse tekst de vertaling opgenomen van *Dialogue entre un prêtre et un Moribond* en *La Vérité*, twee werkstukken van de Sade die kenschetsend zijn voor heel zijn oeuvre.

Herwig Leus, de samensteller van dit boekje, waarin ook het voornoemde essay van Jan Walravens werd opgenomen, verklaart treffend dat de gehele Sade in deze van zijn eerste geschriften embryonaal aanwezig is.

Het meest kenschetsende van de Sade is inderdaad dat hij niet alleen de instelling, de cultus, aftakelt, maar ook het voorwerp ervan. Dat is trouwens de reden waarom de Sade zolang verdonkermaand werd. De Sades werk is geen aaneenschakeling van prikkelende anecdootjes maar het gevolg van een logisch doorgetrokken denkwereld. Met de Sade is inderdaad een filosoof aan het werk en zijn wereld klinkt waarachtig, daarin hebben zijn tegenstanders het grootste gevaar gevoeld. De gedurende anderhalve eeuw gevoerde campagne tegen de Markies heeft het bewerkstelligd dat wij b.v. in de Kleine Winkler Prins, maar ook andere, volgende notities over hem kunnen lezen: 'Frans schrijver, berucht om zijn in haarfijne verslagen (romans) teboekgestelde sexuele afdwalingen; zat vele jaren als gevangene in de Bastille, stierf krankzinnig.'

Dat een literair werk, dat inderdaad kwaliteiten heeft,

aldus tot een lage pornografie wordt vervalst, mogen wij als moderne lezers niet gedogen.

In dit verband werkt dit galgeboekje alleszins verhelderend, en we kunnen de verschijning ervan dan ook niet anders dan toejuichen.

Marc Andries

ONTVANGEN BOEKEN

Uitgeverij Heideland te Hasselt (België): *Vlaamse pockets,* no. 151 t/m 160. O.a. C. J. E. Dinaux, *Weerklank, noordnederlandse honneurs voor zuidnederlandse auteurs,* K. N. Elno, *Ruimte en beelding* en *De vorm der dingen, Martinus Nijhoff, De veelkantige criticus,* een keuze uit zijn artikelen met inleiding van Jan Engelman.

Giovan en Jan Deloof, *Recitatief,* gedichten, Uitgeverij Stenen Molen, Zwevegem (W.-Vl.), 1965.

R. Houwink, *The odd book of data,* Elsevier Publishing Company, Amsterdam 1965 (*f* 12,50).

Rosey E. Pool, *Ik ben de nieuwe neger* (gedichten, dokumenten enz. uit 300 jaar verzet), Ooievaar 193–194, Bert Bakker Daamen N.V., Den Haag 1965.

Ton van Reen, *Vogels* (gedichten), De bladen voor de poëzie, Lier 1965.

Theun de Vries, *Rutger Jan Schimmelpenninck, republikein zonder republiek,* 2e druk, Bert Bakker Daamen N.V., Den Haag 1965.

H. van de Waarsenburg, Gedichten, Uitgeversassociatie Opwenteling, Eindhoven 1965.

Koos van Zomeren, *De wielerkoers van Hank,* gedichten, A. P., Amsterdam 1965 (*f* 3,90).

INHOUD

Lieuwe Hornstra: De actualiteit van Marx . . 649

H. Neudecker: Zich vernieuwende ekonomie in de Sovjet-Unie 657

G. J. M. van het Reve: Latere jeugdherinneringen I 666

A. Z. van 't Hoff Stolk-Huisman: Janouchs gesprekken met Kafka 680

W. F. Wertheim: Te weinig prikkeldraad voor Zuidoost-Azië 688

Kort Bestek 693

Ex Libris: Gedenkschriften van Lodewijk van Deyssel 695

De toekomst ondervraagt het verleden — *Janus* — 698

Jan Walravens 699

De Sade van de galg gehaald 702

MEDEWERKERS AAN DIT NUMMER

A. Z. van 't Hoff Stolk-Huisman, geboren in 1907, studeerde Duitse taal- en letterkunde, publiceerde *Die Verehrung des heiligen Pancratius in West-und Mitteleuropa* (een kultuur-morfologisch onderzoek, diss.) en artikelen over de vernieuwing van het onderwijs in de moderne talen in *Levende talen* en *Vernieuwing.*

DE NIEUWE STEM

Bijzondere afleveringen die nog leverbaar zijn:

- SPANJENUMMER, een beschouwing van de toestand in Spanje onder het Franco-regime. Samengesteld door Dr. G. J. Geers, met medewerking van Luis Araquistain, Francisco Carrasquer, Albert Helman, Jef Last, F. M. Lorda Alaiz, Ramón Lugris, José María de Semprún Gurrea en anderen.
  104 pag., geïllustreerd, *f 2,80/Bfr. 40*
- POLEN VANDAAG EN GISTEREN, een beschouwing over de bijzondere positie van Polen in de wereld van vandaag. Met medewerking van Milo Anstadt, Jan Balicki, Tone Brulin, Bernard Delfgaauw, Jerzy Holzer, M. van Hulten, Pszisko Jacobs, Nico Rost, J. P. Schuyf en P. Valkenburgh.
  136 pag., geïllustreerd *f 3,90/Bfr. 60*
- HERDENKINGSNUMMER JAN ROMEIN, herinneringen aan Jan Romein en beschouwingen over zijn werk. Eerste publikatie van het essay *Duur en verandering in de geschiedenis* door Jan Romein; verder bijdragen van R. F. Beerling, M. C. Brands, J. Dhont, N. A. Donkersloot, J. Haak, Fr. de Jong Edz., J. Presser, G. J. Resink, A. Romein-Verschoor, I. Schöffer, Ph. de Vries, C. F. Ware en anderen.
  156 pag., met portret van Jan Romein *f 3,50/Bfr. 55*
- LINKS/RECHTS, een diskussie over de begrippen links en rechts, met artikelen van Bernard Delfgaauw, Fr. de Jong Edz., J. Kruithof, P. J. Meertens, O. Noordenbos, Sonja Prins, P. Valkenburgh en W. F. Wertheim.
  80 pag. *f 2,50/Bfr. 35*
- MAX HAVELAAR/BATAVUS DROOGSTOPPEL, 1860/1960, het jubileum van de *Havelaar* en van Batavus Droogstoppel, met heropening van de diskussie over de zaak van Lebak en met voor het eerst in de geschiedenis een foto van Droogstoppel/Voûte. Artikelen van J. J. Buskes, J. B. Charles, G. J. Resink, A. Romein-Verschoor, P. Spigt, Th. van Tijn en W. F. Wertheim.
  120 pag., geïllustreerd *f 3,25/Bfr. 45*

Verkrijgbaar in de boekhandel en door storting op het gironummer van de uitgever

DRUKKERIJ EN UITGEVERIJ LAVERMAN N.V.
DRACHTEN — Giro 801077 — Telefoon 05120-2641